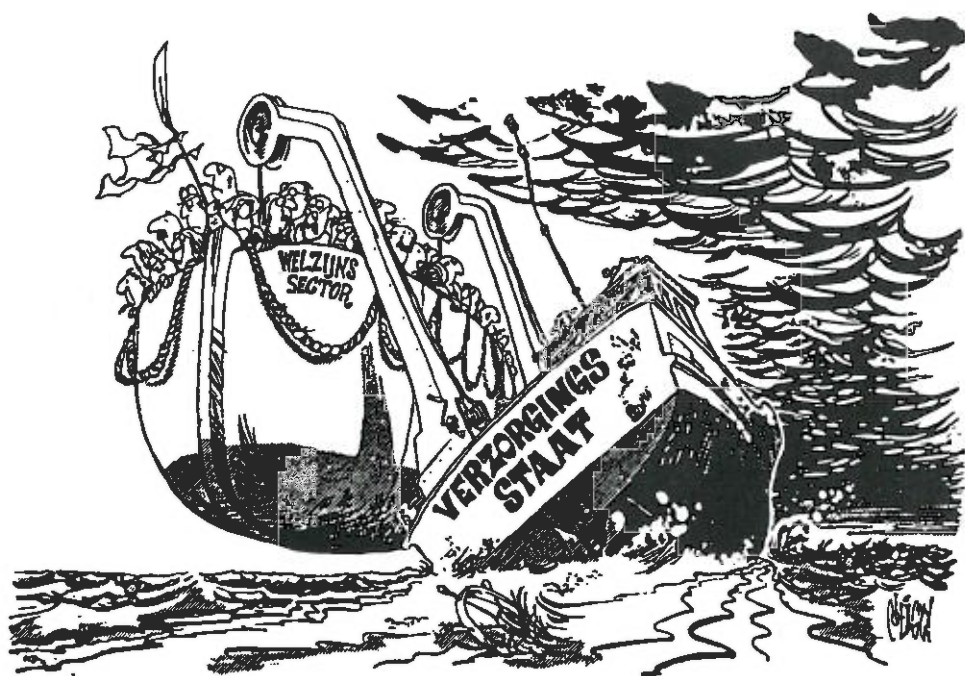


TRANSPARANT

orgaan van de Vereniging van Christen-Historici



De crisis van de verzorgingsstaat

jaargang 3
nummer 4
oktober 1992

Colofon

Transparent is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar.

Grondslag en doel

De vereniging heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God, en de Gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Bestuur van de VCH

R. Kuiper (voorzitter)

mw. H.J. van de Streek (secretaris)

F. Quist (penningmeester)

R. Bisschop (tweede voorzitter)

G. Harinck (adjunct)

mw. P.G. Luteijn (onderwijszaken)

G.J.A. Raven (cursuswerk)

Leden en donateurs ontvangen *Transparent* automatisch. De contributie bedraagt f 40,- per jaar (studenten f 30,-). Donateurs betalen minimaal f 55,-. Niet-leden, secties en instellingen kunnen zich op *Transparent* abonneren voor f 45,-. Losse nummers kosten f 12,50 (inclusief porto).

Overmakingen op gironummer 2664113 t.n.v. penningmeester VCH, Sint-Maartensdijk.

VCH-Secretariaat

Voor informatie en administratieve zaken kan men zich wenden tot het VCH-secretariaat: Postbus 24062, 3502 MB Utrecht. Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk te geschieden.

Redactie *Transparent*

J.L. Krabbendam (hoofdredacteur)

F. Quist (eindredacteur)

A.A. van der Schans

K. van der Zwaag

Redactieadres

Viermeistraat 26

4695 EW Sint-Maartensdijk

tel. 01666-3853

Comité van aanbeveling

dr. R.H. Bremmer, prof. dr. A.Th. van Deursen, dr. W.J. op 't Hof, prof. dr. C. Graafland, dr. G. Puchinger, prof. dr. G.J. Schutte, prof. dr. W. van 't Spijker, dr. J.R. Wolffe (University of York)

Erelid: mw. drs. J.L. van Essen

Inhoud

Redactioneel (A.A. van der Schans)	1
Column: Hoe gaan we Liudger herdenken? (H. Veldman)	2
'Een blikje boeren' Nieuwe ontwikkelingen in landbouwprovincie Zeeland (J.P. Zwemer)	4
De verzorgingsstaat Het ontstaan, de crisis en een perspectief (A. Rouvoet)	7
Afscheid van domineesland De culturele crisis in het Nederlandse protestantisme van de jaren zestig (J.C. Kennedy)	12
Basisvorming en geschiedenis binnen het reformatorisch onderwijs (G.P.P. Hogendoorn)	16
Gereformeerd geschiedenisonderwijs in de basisvorming (J. Odding)	19
Commentaar vanuit de VCH-onderwijswerkgroep (H. Veldman)	22
De toekomst van het geschiedenisonderwijs op de PABO en in het basisonderwijs (A.A. van der Schans)	23
Commentaar Adeldom verplicht (R. Kuiper)	25
Verenigingsnieuws	26
Personalia	26
Recensies	27
Boekaankondigingen	33

In de nog erg jonge geschiedenis van ons tijdschrift is de gewoonte ontstaan om in elke jaargang één nummer in het bijzonder te besteden aan wat ik hier samenvattend het onderwijs zou willen noemen. Naast het publiceren van meer wetenschappelijke en andere artikelen waarmee de VCH de bezinning op de geschiedenis tot doel heeft, wil de vereniging deze bezinning op de geschiedenis en haar beoefening ook overdragen. Het onderwijs is bij uitstek een plaats en een gelegenheid waar deze overdracht kan plaats vinden. Als het goed is bestaat er een onlosmakelijke relatie tussen de wetenschap en het onderwijs. Immers, het onderwijs is een terrein waar resultaten van wetenschappelijk onderzoek daadwerkelijk reflecteren.

In 1993 en 1994 geldt als onderwerp voor het centraal examen geschiedenis en staatsinrichting in het voortgezet onderwijs: "Nederland naar een modern industriële samenleving - Economische, sociale en culturele verandering in Nederland 1948-1973".

Over alle drie genoemde aspecten - economische, sociale en culturele verandering - vindt u in dit nummer van *Transparant* artikelen. Zo schrijft J.P. Zwemer in zijn artikel met als titel "Een blikje boeren", over de (sociaal)-economische situatie en ontwikkeling in de jaren na de oorlog in Zeeland. A. Rouvoet beschrijft het ontstaan en de crisis van de verzorgingsstaat in het Nederland van na de oorlog. Ingrijpende veranderingen op sociaal gebied voltrokken zich in deze periode. Hij zoekt voorzichtig naar een perspectief vanuit de christelijke levensbeschouwing om uit de ontstane crisis te geraken. "Afscheid van domineesland" heet het artikel van J.C. Kennedy, waarin hij de culturele crisis in het Nederlandse protestantisme van de jaren zestig beschrijft. Het gebeurt niet zelden dat de jaren zestig en de beginjaren zeventig juist op cultureel gebied vanuit orthodox-protestants christelijke kring bekritiseerd worden. De culturele revolutie - een verzamelbegrip voor alle taboedoorbrekende, normvervagende of gezagsondermijnende ontwikkelingen en bewegingen als Provo, het studentenprotest, de hippiebeweging, rock 'n roll, de nozems, de Ban-de-Bom-ontzuiling en deconfessionalisering. Op politiek en maatschappelijk gebied maakte een radicale democratiseringsgolf een einde aan de regentenheerschappij, zoals de vernieuwers de mentaliteit van de gevestigde orde wel noemden. Een bekende socioloog vatte al deze gebeurtenissen in één zin samen toen hij schreef: "wat plaats gevonden heeft is de overgang van een bevelshuishouding naar een onderhandelingshuishouding". In onze tijd verschijnen steeds meer wetenschappelijke studies, waarin onderzoek gedaan wordt naar de werkelijke veranderingen in de jaren zestig en de oor-

zaken en gevolgen daarvan. Hoe het ook zij, de grote ontkerstening van de Nederlandse samenleving in de naoorlogse jaren is evident en kan als zodanig niet anders dan als een bedroevende ontwikkeling gezien worden.

In de artikelen van de heren G.P.P. Hogendoorn en J. Oding is te lezen hoe getracht wordt binnen het reformatorisch en vrijgemaakt (geschiedenis)onderwijs de eigen identiteit in een gesecculariseerde samenleving te bewaren. Hun artikelen gaan namelijk over het gestalte geven aan de levensbeschouwelijke eigenheid van het vak geschiedenis in het proces van de basisvorming. Het vurig pleidooi van de heer Veldman in zijn commentaar vanuit de VCH-onderwijswerkgroep om binnen het reformatorisch, vrijgemaakt en het protestants-christelijk onderwijs te komen tot een eigen christelijke geschiedenismethode ondersteunen we op deze plaats van ganser harte. Dat het hierbij niet alleen mag gaan om het conserveren van de eigen identiteit als doel op zichzelf zal hopelijk duidelijk zijn. Uit het verslag van een studiedag over het geschiedenisonderwijs en de PABO blijkt dat veel aanstaande leraren in het basisonderwijs op de PABO voor het vak geschiedenis maar minimaal toegerust kunnen worden.

Naast de bekende rubrieken commentaar en verenigingsnieuws wijs ik op de recensies. Hopelijk is het ons gelukt u een prettig leesbaar en leerzaam nummer te bieden. ■

STUDIECONFERENTIE

Op zaterdag 17 april 1993 hoopt de VCH haar jaarlijkse studieconferentie te beleggen over het thema:

Verzuiling en isolement van de gereformeerden in de Nederlandse samenleving (voorlopige werktitel)

Reserveer de datum nu reeds in uw agenda.

Column

H. Veldman

Hoe gaan wij Liudger herdenken?



Liudger staat bij heel wat christenen in Noordwest-Europa bekend als *de eerste zendeling van eigen Friese bodem*. Hij was één van de grootste ijveraars voor de uitbouw van Christus' kerk in de Lage Landen. Hij werkte dáár verder waar predikers als Willibrord, Bonifatius en Gregorius van Utrecht (nog) niet aan toegekomen

waren. De grens van het Germaanse heidendom werd door Liudger – niet zonder immense problemen – geleidelijk aan steeds verder verlegd. Noordwest-Europa werd mee door zijn inspanningen grotendeels gekerstend.

Liudger wordt in rooms-katholieke kring soms wel aangeduid als *de voltooiër*.¹⁾ Zo staat het ook bijvoorbeeld op een steen bij het beeld van deze missionaris in het Gooise dorp Muiderberg. U kunt het vinden achter het rooms-katholieke kapelletje dat zeer waarschijnlijk staat op de plek waar Liudger zijn eerste kerkje heeft kunnen bouwen. Bij kersteningsgeschiedenis echter van 'voltooiing' spreken, lijkt me intussen wel een wat al te voorbarige zaak. Wanneer is de kerk ooit voltooid?

Liudger wordt dit jaar uitvoerig herdacht, zeker in Duitsland, maar ook in ons land.²⁾ Want hij is 1250 jaar geleden geboren; de datum is niet bekend, maar de vierdag is gesteld op 2 oktober. Ergens in 'groot-Friesland' stond zijn wieg. Zijn geboorteplaats is volgens het jongste onderzoek zeer waarschijnlijk in de buurt van Breukelen (!) te zoeken, namelijk op de plaats van de monumentenboerderij Ruwel (of Ruweel) in de vroegere gouw Nifterlake. Friesland was vroeger dus groot. Niet in het minst dankzij de politiek van 'koning' Radboud I. Deze heidense vorst was grillig in zijn optreden. Soms begunstigde hij de christelijke predikers, dan weer dreef zijn haat hen weer uit de Friese contreien weg. Natuurlijk zat daar niet alleen 'anti-christelijkheid' achter, ook z'n anti-Frankische politiek speelde een geduchte rol mee. Christendom kon immers wel eens betekenen dat de looper werd uitgelegd voor Radbouds politieke aartsvijand uit het zuiden. Aan het eind van Radbouds leven (719) stond de strijdbare Karel Martel tegenover hem, die later (732) de 'Moren' bij Poitiers zou verslaan.

Met de kleinzoon van deze Karel kreeg ook de kleinzoon van Radboud te maken: Karel de Grote contra Radboud II (± 780). Militaire machten zouden botsen. Om sterk genoeg te staan sloot deze Radboud een verbond met de harde Saksische aanvoerder Widukind.

Karel de Grote wist zijn tegenstanders na jaren van felle strijd te overwinnen. Maar de militaire overwinning (hoe wreed soms ook bevochten!) zou nooit iets positiefs hebben betekend als daar niet een 'eigen Friese prediker' was gekomen, die in de taal van het volk 'het verlossende Woord' sprak. Die de vrede van Christus verkondigde. En die zijn Woordverkondiging gepaard liet gaan met zang van de ex-blinde bard Bernlef.

'Ludger predikt in de Groninger Gouwen', zo liet de schilder J.H. Isings zijn bekende wandplaat noemen.³⁾ Een momentopname maar, zoals de rondreizende groep daar staat te evangeliseren. De actieradius van Liudger is groot, heel groot geweest. Friesland was al groot: Liudger reisde van Muiderberg, via Dokkum, via Warffum en het Oostfrieze Norden naar Helgoland en zo weer terug. Door oorlogen en heidense tegenkanting gedwongen om te vluchten, kwam hij later toch weer bij 'zijn' volk terug.

Uiteindelijk was het Karel de Grote die Liudger in het Saksische Münster als bisschop deed 'zetelen'. Maar 'zetelen' is een pertinent onjuiste benaming voor Liudgers taakopvatting. Tot de dag voor zijn dood – in het voorjaar van 809 – preekte hij de Christus onder de Saksen.

Zo werd Liudger *de apostel van Friezen en Saksen*.

Geschiedschrijving over Liudger aan vernieuwing toe

Er bestaat mijns inziens duidelijk behoefte aan een up-to-date biografie van deze eerste Nederlandse evangelie-prediker. Wie zich omtrent Liudger eens gaat oriënteren in de vaak oudere literatuur⁴⁾ ontdekt twee dingen: (a) hij wordt heel vaak verzwegen – uit onkunde of uit onderwaardering; (b) hij wordt meestal romantisch beschreven en dan nog tamelijk geïsoleerd van zijn tijdgenoten. We vermelden nu slechts het volgende: Liudger is niet alleen een leeftijdsgenoot van Karel de Grote (beide in 742 geboren!), ze zijn waarschijnlijk ook nog aan elkaar verwant, maar ze staan vooral ook in directe relatie tot elkaar in de opbouwperiode van de christelijke beschaving van Noordwest-Europa. Liudger staat midden in de Karolingische renaissance, waarin iemand als zijn beroemde leermeester Alcuin de centrale plaats innam!

We gaan nog even verder met onze oriëntatie en ontdekken bij vergelijking met de nieuwere literatuur⁵⁾ al gauw dat het oude Liudger-beeld sterk aan een vernieuwingsbeurt toe is. En al zal het laatste woord uit het nog altijd voortgaande historisch onderzoek nog niet gesproken zijn, het kan mijns inziens nu al wel zover komen dat er 'onder ons' een nieuwe biografie over deze ijverige prediker gaat verschijnen. 'Onder ons', daarmee bedoel ik heel opzettelijk dat er in de kring van de gereformeerde belijders eens echt iets goeds

wordt geschreven over de start van de kerstening van de noordelijke Nederlanden. De rooms-katholieken waren daarin tot nu toe het meest actief, maar het is mijn stellige overtuiging dat protestanten c.q. gereformeerden dit deel van de Nederlandse (kerk)geschiedschrijving met vaste hand dienen te exploreren!

Want Liudger mag in de eerste plaats al niet worden verzwegen; ten tweede dient een romantiserende behandeling te worden vervangen door een op degelijke onderzoeksresultaten gegronde uiteenzetting. Daarbij – en daarin willen we best kleur bekennen – zal een door de gereformeerde confessie bepaalde biografische schets van Liudger tenslotte ook beoordelend te werk gaan, waardoor de lezer en de verteller-op-school ook weet waar bij Liudger bepaalde 'roomse klepels' hangen.

Tevens moet daarbij ook volop aandacht worden geschonken aan de invloed van de grote 'kerkvader' Aurelius Augustinus die via deze prediker in de Lage Landen merkbaar is geworden. En die hier de hele Middeleeuwen door bewaard is gebleven – om in de Reformatie van de 16e eeuw opnieuw tot volle kracht te komen.

Hoe herdenken we Liudger? Door over hem te vertellen op de scholen, in de catechisatie-lokalen: hoe God door zijn dienst het heidendom verdreef en de genade van Christus liet verkondigen. En als er een mogelijkheid is dan zou het mooi zijn om over deze Friese prediker een eerlijke en deugdelijke biografie op te stellen,⁶ waarin we hem echter niet voor ons eigen protestantse karretje zullen spannen, maar hem in de kaders van zijn eigen tijd laten staan.

Noten:

1. Vgl. Pater E. Bruna OFM, *Sint Liudger de voltooier*. Uitgave in eigen beheer (Alverna 1968).
2. De herdenking van Liudger is al in september vorig jaar begonnen in het Duitse Werden/Essen (aan de Ruhr), waar Liudger een klooster heeft gesticht. Tot aan zondag 4 oktober a.s. zullen in Nederland en Duitsland de herdenkingen doorgaan. Ze staan nogal sterk onder rooms-katholieke leiding.
3. Uitgeverij De Vuurbaak verzorgde enkele jaren geleden een prachtige 5-delige heruitgave van de omvangrijke serie wandplaten van J.H. Isings samen met de bijbehorende historische informatie onder de titel *Gulden Sporen*.
4. We volstaan met de volgende oriëntatie: de *Christelijke Encyclopedie* (2e druk) blijkt sterk verouderde informatie te verstrekken. P.K. Keizer, *Kerkgeschiedenis*, I, (Groningen 1975, 60) besteedde vier regels aan Liudger. C.A. Tukker, *Kerkgeschiedenis* (Kampen, z.j. (1977)) maakt helemaal geen melding van 'onze Friese zendeling'. Evenmin J.H. van de Bank in zijn *Kerkgeschiedenis* (serie Het blijvende woord; Kampen z.j.). C.J. Meeuse, *Van geslacht tot geslacht* (Kampen 1985) noemt hem wel, maar rekent hem niet tot zijn 'hoofdpersonen uit de kerkgeschiedenis' (ondertitel van zijn leerboek). Slechts één leerboek uit mijn hbs-periode maakte echt ruimte voor Liudger; dat was in H. Algra en H.H. Broekstra, *Gestalten en tijden*, deel 1, hoofdstuk 7: Een zendeling uit het eigen land (Groningen/Djakarta 1956); maar in het licht van de jongste onderzoeksresultaten is de tekst natuurlijk erg verouderd.
5. De meest recente gegevens over Liudger vindt men in Kl. Sierksma (red.), *Liudger 742-809 De confrontatie tussen heidendom en christendom in de Lage Landen* (Muiderberg 1984). In 1992 komt de 2e druk uit van een *Gedenkbuch aus Anlass der Erinnerung an das 1250. Geburtsjahr des Apostels der Friesen und Sachsen* (Essen 1992); in Nederland te verkrijgen via dhr. Kl. Sierksma, Woelwijk 1, 9255 KE Tytsjerk (vanaf oktober verkrijgbaar).
6. Een eerste, dus voorlopige aanzet tot een nieuwere biografische schets van Liudger gaf ik in beknopte vorm in een artikel in het *Nederlands Dagblad* (Variant) van zaterdag 8 augustus jl. en in uitgebreider vorm (3 artikelen) in het weekblad *De Reformatie* vanaf 5 september 1992. ■

VCH Repro-Reeks

De VCH heeft een serie met heruitgaven van moeilijk toegankelijke en minder bekende publikaties van (overleden) christen-historici. Het is de bedoeling dat deze serie per jaar met enkele nummers wordt uitgebreid. Tot nu toe verschenen:

1. J.G.R. Acquoy, *Mislukte pogingen der Nederlandsche Gereformeerde Kerken, om hare geschiedenis te doen beschrijven*, (1894).
2. J.G.R. Acquoy, *Het nut der beoefening van de geschiedenis der Hervormde Kerk in Nederland*, (1878).
3. H. Bouwman, *Het Object der Kerkgeschiedenis*, (1903).
4. A. Eekhof, *Het Gereformeerd Protestantisme*, (1915).
5. A.A. van Schelven, *De School met den Bijbel en het onderwijs in de geschiedenis*, (1934).
6. G. Groen van Prinsterer, *Een woord aan ouders en onderwijzers, bij de uitgave van de bijbelsche geschiedenissen*, (1842).
7. G. Groen van Prinsterer, *Regt der Gezindheden, Regt der Hervormde Gezindheid, Afgescheidenen*, uit: adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, (1857).
8. G. Groen van Prinsterer, *Mededeeling aangaande eene reis in Frankrijk en Duitschland in het belang van het Huisarchief des Konings*.
9. A.A. van Schelven, *Willem van Oranje's geloof en godsdienstpolitiek*, (1933).
10. Z.W. Sneller, *De nationale beteekenis der oranje-dynastie*.

Leden betalen voor deze uitgaven f 5,- per stuk; niet-leden betalen f 7,50. Prijzen exclusief verzendkosten. Bestellingen kunnen gericht worden aan het VCH-secretariaat, Postbus 24062, 3502 MB Utrecht.

'Een blikje boeren'

Nieuwe ontwikkelingen in landbouw- provincie Zeeland

J.P. Zwemer

"Ko, hei jij nog een blikje boeren voor me, voor vanmiddag?" Hoog boven aan de rand van de bouwput staat de voorman. Zijn stem komt maar net boven het geluid van de draglines, kranen, pompen en andere machines uit. Maar de opzichter in de put heeft hem gehoord. Na een knik met het hoofd en een geruststellend handgebaar weet de voorman genoeg. Na schafttijd vanmiddag kan hij rekenen op de beste krachten die hij sinds het begin van de aanleg van de metro heeft meegemaakt. Aanpakken kunnen ze, die 'boeren' die elke dag in blik naar de Coolsingel worden aangevoerd - weinig praat, maar sterke volhouders en aan modder zijn ze van huis uit gewend.

Tholenaars en Sint-Philipslanders zijn het, die elke dag met honderden tegelijk in blik, in personeelsbusjes naar Rotterdam komen werken. Meer dan tachtig kilometer heen, meer dan tachtig kilometer terug. Van hun Zeeuwse dorp verhuizen er maar weinig naar de stad. In de jaren dertig gebeurde dat wel, maar toen had je geen 'pendelbusjes', en toen bood Rotterdam ook veel minder werk dan nu, aan het begin van de jaren zestig. Traditioneel telden de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden veel landarbeiders en kleine boeren, die van een relatief laag loon en wat eigen produktie (een aardappelakker, een groentetuin, geiten voor melk en een varken voor vlees) rond moesten zien te komen. In vele dorpen zwaaiden grote boeren de scepter, zeker tot aan de crisis van de jaren dertig koninkjes in eigen omgeving. Die machtsuitoefening, de herinnering aan die crisisjaren en de watersnoodramp hadden vele landarbeiders doen besluiten uit de landbouw te stappen. Na de ramp hadden veel boeren hun verdronken paarden vervangen door tractoren en ander mechanisch gerief, zodat ze veel minder arbeidskrachten nodig hadden. Maar vaak ook was het andersom gegaan: landarbeiders waren aan het herstel van de dijken gaan werken, in dienst van een aannemer, en doordat ze er gewend raakten aan een hoger loon wilden ze niet meer terugkomen in dienst bij de boer. Sommigen die toch terug gingen, eisten ook van de boer dat hoge loon. Maar in een tijd dat de landbouwprodukten niet echt veel opleverden, was die eis voor de boer alleen maar een reden te meer om te mechaniseren. Een tractor moest je maar eenmaal betalen. Een arbeider kwam elke week om zijn geld!

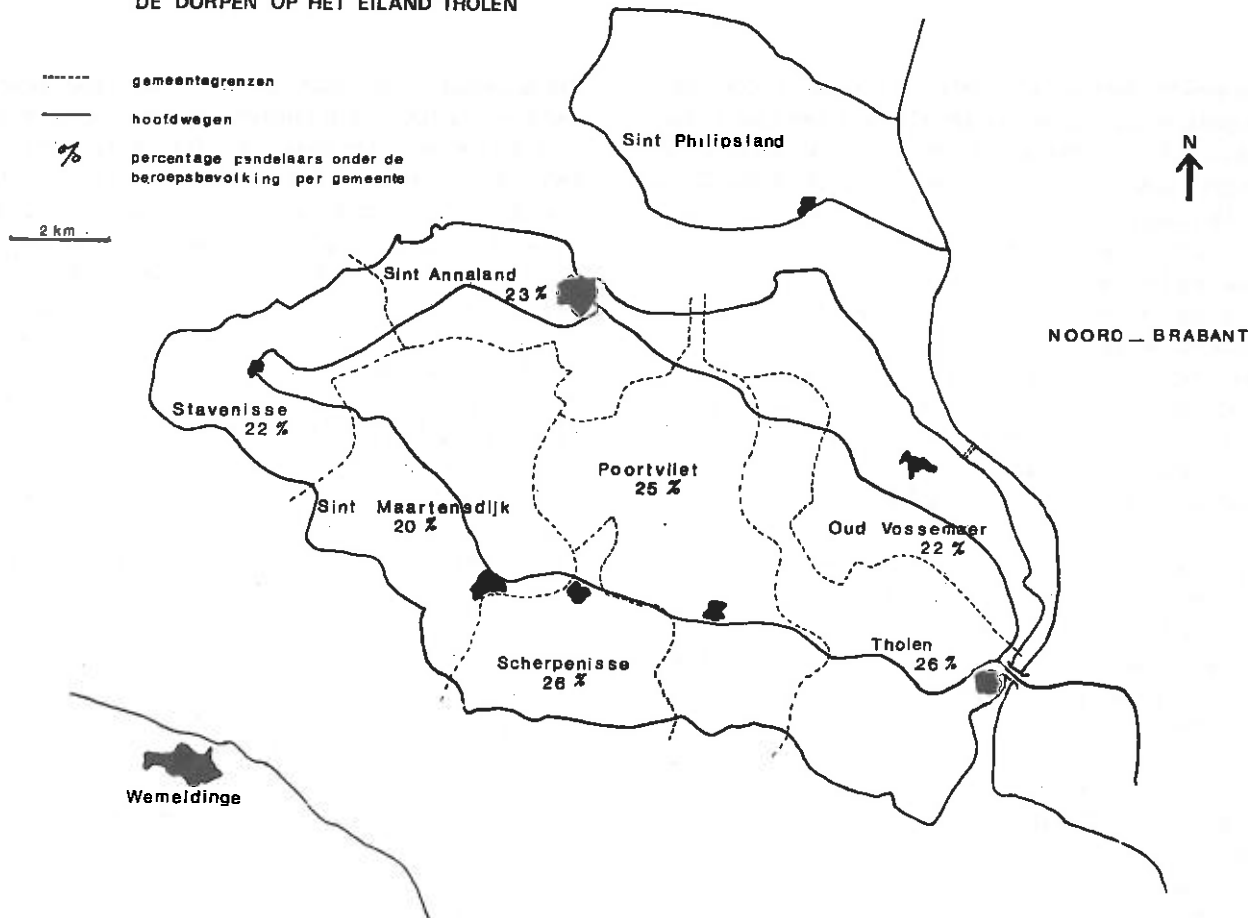
Zo was het proces van 'uitstoot van arbeidskrachten uit de landbouw' op gang gekomen. Na eerst nog veel werkloosheid in de jaren vijftig - toen een klein aantal

mensen was begonnen te pendelen naar West-Brabant - konden aan het begin van de jaren zestig de Tholenaars en de arbeiders van het naburige eiland Sint-Philipsland terecht in 'de grote werkstad'. Daar werkten ze temidden van Flakkeeënaars, Schouwenaars, mensen uit de Hoekse Waard, Brabanders en Rotterdammers. Ook kleine boeren en boerenzoons hadden reden om aan die beweging mee te doen: de landbouwpolitiek van minister Mansholt was gericht op sanering. Opheffing of samenvoeging van kleinere boerenbedrijven werd gestimuleerd, ondanks protesten van Koekoek en de zijnen, en wie een boterham wilde hebben, kon in veel gevallen zijn zelfstandigheid maar beter prijsgeven. De Rotterdamse scheepsbouw en industrie schreeuwden in de jaren die volgden op de 'wederopbouw', de jaren van industrialisatie, om werknemers. "Bij ons op Flakkee" zo vertelt een pendelaar, "zagen de meesten het eerst niet zitten. Dan moest je in een fabriek, zo opgesloten van de buitenlucht... Maar toen kwamen d'r een paar terug met verhalen dat je daar helemaal niet hoefde te werken. Als je d'r maar was! Nou, dat waren wij op 't land wel anders gewend."

Hoewel er natuurlijk best aangepakt moest worden in Rotterdam, was de vooruitgang in de werk- en leefsituatie van de pendelaars ontegenzeggelijk. Wout van der Stel, in de jaren zestig leider van het maatschappelijk werk op Tholen, herinnert zich hoe hij destijds door één van de paar honderd Tholenaars die in ploegendienst waren bij het havenbedrijf Rotterdam-Zuid, te woord gestaan werd. "O, meneer, we hebben hier een herenleven, dat zie je wel. Moet je kijken, nou staan wij met z'n vijven te kijken hoe hùn die hijs vastmaken, en nou wachten we gewoon totdat wij weer aan de beurt zijn!" In Rotterdam, weet Van der Stel, waren de lonen relatief hoog. "Behalve dat, als ze nachtdienst hadden, konden ze netjes een hele dag werken. Dus als ze konden, pachtten ze een hoekje land, of ze hadden van d'r eigen nog een stukje. Reken maar dat dat intensief bewerkt werd - en slapen deden ze in de bus. Dus dat miste niks: 't was één en al gerief."

Toch waren er ook nadelen aan de nieuwe werksituatie. "Hoeveel meters verband ik niet heb weggesleept" vertelt een Tholenaar die in 1955 naar de 'Kunstsijde' (ENKA) in Breda ging werken. "En potjes leverzalf om op m'n brandwonden te smeren. Dat werk met die dunne zijdedraadjes en dat zoutzuur, daar kon ik niet tegen. 't Was ook volcontinu-dienst, en ik werd zenuwachtig van dat gefriemel. Op een dag heb ik gezegd 'nou stop ik ermee' en toen ben ik naar de Heinekenbrouwerij gegaan." "Ik zou tureluurs worden van zo'n lopende band", vult een eilandgenoot aan. "Als je daar nou moet eindigen na je hele leven op 't land gewerkt te hebben... Zeker als je weet dat 't jaren door zal gaan zo. Want als landarbeider zat je ook wel dikwijls in de ellende, maar het veranderde altijd na een poosje

DE DORPEN OP HET EILAND THOLEN



Begin 1966 bestond ongeveer 20 à 25% van de mannelijke beroepsbevolking van het eiland Tholen uit pendelaars.

in ander soort werk. Dat is toch beter te dragen." Hij besloot om liever landarbeider te blijven. Vanuit zijn eigen ervaringen completeert Van der Stel het beeld van de Thoolse pendelaars. "Op sociaal gebied was het eerder achteruitgang, hoor. De sociale contacten, behalve met het eigen ploegje werkvolk, verschaalden bijzonder. Die pendelaars werkten of waren thuis, en het verenigingsleven ging daar op sommige plaatsen aan kapot, koren en de traditionele schietverenigingen en zo. Omdat ze op het werk ook weinig contacten hadden, brachten de pendelaars ook weinig nieuwe ideeën of kennis op cultureel gebied mee naar huis. Vader was altijd weg en dat kon problemen geven met de kinderen. Nee, ondanks alle vooruitgang in materiële zin, bleef de Thoolse samenleving erg naar binnen gericht en verarmde in sociaal opzicht."

De Thoolse sociaal-economische situatie van de jaren na 1945 gold ook voor de delen van Zeeland, die veel verder van Rotterdam af lagen. De provincie was bijzonder getroffen door het oorlogsgeweld, gedeeltelijk onder water gezet en allerlei bedrijven trokken naar de Randstad weg. Het verzorgingsniveau daalde en het bevolkingsaantal liep elk jaar terug. Toen kwam in

februari 1953 de watersnoodramp, waarbij 1835 mensen het leven verloren. Een jaar later volgde als antwoord het Deltaplan dat voorzag in de afsluiting van de meeste zeegaten. In 1955 kwam in de Staten-Generaal, maar ook in de aangrenzende provincies een discussie op gang over de toekomst van de 'Delta'. Daarop besloot het Zeeuwse provinciebestuur zijn voornaamste deskundigen in een speciale werkgroep een richtlijn te laten opstellen voor het provinciaal beleid in de toekomst, een richtlijn die met de mogelijkheden van het Deltaplan rekening zou houden. Dijken werden in dit 'schema' beschouwd als verbindingswegen, de binnenmeren achter de dijken als elementen in de waterhuishouding met allerlei nauwkeurig vastgelegde functies. De 'Delta-boys', een economisch gerichte club provincie-bestuurders en planologen, begonnen vervolgens zware industrie naar Zeeland te halen. Economie en Zeeuws zelfbewustzijn waren voor hen noodzakelijk verwante begrippen. In hun streven waren zij dan ook niet kieskeurig: veel chemische industrie kwam in de loop der jaren naar het Sloe-gebied tussen Walcheren en Zuid-Beveland en naar de Kanaalzone in centraal Zeeuws-Vlaanderen. De werkgelegenheid ook van Midden-Zeeland en Zeeuws-Vlaanderen was voor een deel gered.

De pendel nam in deze delen van Zeeland niet zulke proporties aan als op Tholen. De Zeeuwen hier verlieten niet de vertrouwde omgeving als ze de industrie in gingen, ook niet wanneer ze in Vlissingen, Middelburg of Terneuzen gingen wonen, dicht bij hun werk. Velen die uit de landbouw stapten bleven in het dorp waar ze vandaan kwamen. Eén van hen was Kees Melis (1947) de zoon van een kleine boer in Walcheren, die werk vond bij de aanleg van het Sloe-gebied. "Je was zestien, van school, en je kon overal terecht. Ging je bijvoorbeeld naar een timmerman, dan kon je de volgende dag komen. Serieus, soms gebeurde het gewoon dat werkgevers kwamen vragen of je bij hen kwam werken. Daar moet je tegenwoordig niet meer op rekenen, maar toen was er werk in overvloed, en om diploma's werd niet gevraagd. Ik was zestien en ik ging op m'n brommertje naar 't Sloe. Natuurlijk, je moest alles aanpakken, je was ongeschoold, maar op een gegeven moment zat ik op een kraan die me aangevoerd was. Dan mocht je proberen en je leerde jezelf zo'n ding besturen..."

Nog steeds is Melis kraanmachinist, terwijl hij samen met zijn vader het werk op de boerderij doet – tussendoor, want het landwerk is erg seizoen-gebonden. Een derde bron van inkomsten is voor hem het toerisme geworden, zoals voor velen in de Zeeuwse kuststrook. Samen met zijn vrouw runt hij een 'groeps-accommodatie', een vakantiehuis ingericht voor groepen toeristen die in de landelijke omgeving of aan het strand ontspanning zoeken. Met name sinds de Nederlandse bevolking aan het begin van de jaren zestig door de 'welvaartsrondes' meer geld te verteren kreeg, werd Walcheren door het toerisme overspoeld. Wim Mesu (1951) die op een afgelegen boerderijtje geboren werd, vertelt: "De eerste campings, die kwamen in 1964 of '65. Het eerste dat wij merkten waren de lichte motoren waar die Duitsers op reden, want in het begin kwamen er vooral Duitsers. Met een gangetje van tachtig, negentig over die dijkjes, zomaar in een bloesje en zonder helm. Prachtig vond je dat." Niet veel later volgden de eerste echte contacten met de vakantie-gangers die bij Wims vader, een kleine landbouwer, groenten en aardappels kwamen kopen.

"Ik weet wel dat vader altijd praatte in de trant van: dat zijn van die mensen die maar tot vier of vijf uur werken en nog een lekker vakantiecentje krijgen ook. De mensen die het beter hadden, want wij zouden nooit op vakantie kunnen en zo. Maar het bleken ook maar gewone mensen te zijn, en al gauw hadden we vaste klanten. Dat was gunstig, want op de veiling kreeg je zo veel niet. Vader maakte graag een praatje en dat klikte soms erg goed. We vonden het allemaal wel gezellig en een aantal jaren verhuurden we onze beste kamer aan Duitsers, die voor de frisse lucht naar de kust kwamen. Een eindje verderop had je een tuinder

die helemaal op het toerisme in sprong. Die woonde naast een camping en timmerde een hokje op 't erf om friet te verkopen. Aardappels had hij zelf en zijn dochters liet hij verkopen. Een kwartje per zak – dat liep prachtig. Maar het heeft maar één zomer geduurd omdat de man geen enkele vergunning had."

Het massatoerisme bracht, net als de pendel en de industrie, eigen problemen mee. Verkeersopstoppingen, parkeerproblemen, een geheel door het toerisme bepaalde sfeer in sommige dorpen die in de winter vergrijsd achterbleven, het opkopen van huizen door buitenlanders in zulke dorpen, enzovoorts. Op Tholen bood de acceptatie van het toerisme door de leden van de Staatkundig Gereformeerde Partij – met vaak een behoorlijke inbreng in de gemeenteraden – een probleem apart. De vele Belgen die het eiland bij voorkeur op zondag bezochten voor de hengelsport mochten van de meeste Tholenaars wegblijven. Na een reeks confrontaties vanaf 1964 (het begon met de aanleg van een jachthaven te Sint-Annaland) was op den duur het toerisme ook op dit eiland min of meer aanvaard. De zondagsheiliging van de inwoners werd door de aan de buitendijken van het eiland plaatsvindende recreatie ook minder verstoord dan men eerst gevreesd had. De middenstanders hadden zich onder invloed van de inkomsten uit het toerisme inmiddels tot voorstander ontwikkeld.

Zo werd het toerisme een niet meer weg te denken pijler onder de Zeeuwse economie, naast de industrie. Het inkomen van de boeren op het vanouds agrarische Walcheren bedroeg in 1991 nog 3,5 % van het gehele Walcherse inkomen. In de andere regio's, met minder steden, lag dat cijfer uiteraard hoger. Het feit dat van die 3,5 % nog een vijfde deel voortkwam uit de inkomsten die de boeren aan het toerisme overhielden (mini-campings) geeft eens te meer aan hoe de landbouw in Walcheren in belang terugliep sinds 1945. Op het voormalige eiland vonden in 1974 900.000 overnachtingen plaats van buitenlanders en 1,9 miljoen van Nederlanders. Een vette kluit voor horeca en detailhandel, positief voor de werkgelegenheid. Voorheen agrarisch Zeeland profiteerde mee van het geld dat elders verdiend werd: het werd in blik aangevoerd in de zakken van de toeristen op Rijksweg 58 en 59, en niet te vergeten in het Noorden van de provincie in pendelbusjes....

Gebruikte bronnen:

1. G.A. de Kok, *Sporen in de slik. Opstellen over Zeeland* (Middelburg 1973).
2. K. Slager, *Landarbeiders. Verhalen om te onthouden* (Nijmegen 1981).
3. J. Zwemer, *Een kist op zolder. Veranderingen op Walcheren* (Middelburg 1988).
4. Interviews met: K. Melis, W. Mesu, W.Ch. van der Stel. ■

De verzorgingsstaat

Het ontstaan, de crisis en een perspectief

A. Rouvoet

Inleiding

In de samenleving wordt thans in brede kring getwijfeld aan de houdbaarheid van de moderne verzorgingsstaat. Wie de maatschappelijke en politieke discussies over bijvoorbeeld de sociale zekerheid volgt, kan constateren dat er vrij algemeen een gevoel is ontstaan dat we hier te maken hebben met een doorgeschoten ontwikkeling. Er is alle reden te spreken in termen van 'de crisis van de verzorgingsstaat'. In dit artikel wordt eerst de opbouw van de verzorgingsstaat geschetst; daarna gaan we nader in op de huidige situatie en problemen, en tenslotte willen we een poging wagen om vanuit een christelijke visie de richting voor een uitweg uit de crisis te wijzen.

Vooraf is noodzakelijk een beter beeld te krijgen van wat we nu precies onder het begrip 'verzorgingsstaat' moeten verstaan. Daarvoor kiezen we de omschrijving die P. Thoenes in zijn proefschrift uit 1962 van de verzorgingsstaat geeft: "Een maatschappijvorm die gekenmerkt wordt door een op democratische leest geschoeid systeem van overheidszorg, dat zich - bij handhaving van een kapitalistisch productiesysteem - garant stelt voor het collectieve sociale welzijn van haar onderdanen." Hij voegt daaraan ter toelichting nog toe: "Een staat acht het collectieve sociale welzijn van zijn onderdanen gegarandeerd, indien de werkgelegenheid, de arbeidsbeloning, de koopkracht, het consumptie-vermogen, de sociale zekerheid, het culturele leven en de burgerzin een zodanig niveau hebben, dat de lichamelijke en de geestelijke volksgezondheid kunnen voldoen aan de eisen die de medisch en sociale wetenschap op dat ogenblik menen te moeten stellen." Op enkele elementen uit deze omschrijving komen we in het vervolg nog terug. Voor dit moment biedt het ons voldoende zicht op de moderne verzorgingsstaat in zijn volle breedte om over te kunnen stappen naar een 'decorschildering' en een beknopte beschrijving van de ontstaansgeschiedenis.

Het ontstaan van de verzorgingsstaat

Al in de eerste decennia van deze eeuw kwam er in ons land sociale wetgeving tot stand. Veelal werd daarmee gereageerd op misstanden die waren ontstaan als gevolg van de industriële revolutie aan het eind van de 19e eeuw. Zo werden er wetten uitgevaardigd die tot doel hadden de bestaande praktijk van kinderarbeid aan banden te leggen, uitbuiting van de arbeider tegen te gaan en verbetering van de arbeidsomstandigheden te realiseren. Met wetten als de Ongevallenwet (1901), de Invaliditeitswet (1919) en de Ziektewet (1930) werd

beoogd een redelijke bestaanszekerheid te bieden aan werknemers die door ziekte, ongeval of invaliditeit niet meer tot arbeiden in staat waren. Deze wetten hielden een verzekeringsplicht in, uitsluitend voor arbeiders. De financiering geschiedde door het bedrijfsleven zelf; van *staatszorg* was geen sprake. Bij de totstandkoming van deze sociale wetgeving speelden confessionele politici (dr. A. Kuyper, ds. A.S. Talma) een belangrijke rol.

Het omslagpunt wordt gevormd door het rapport van de Staatscommissie Van Rhijn (1943). Daarin wordt het verzekeringsprincipe gemengd met staatsverzorging, en wel doordat ter financiering van de sociale zekerheid de premiebetaling door werknemers (en werkgevers) wordt aangevuld met rijksbijdragen. Een tweede nieuwe ontwikkeling is dat er naast de werknemersverzekeringen een nieuwe categorie sociale zekerheidsregelingen ontstaat: de *volksverzekeringen*. Daarmee is de overgang naar een nieuw type staat gemarkeerd, die vervolgens in een viertal fasen uitgroeit tot de moderne verzorgingsstaat.

In de eerste fase (1945-1957) staan de ontwikkelingen in het teken van de wederopbouw van ons land. Een ruimhartige taakopvatting van de overheid en een actief beleid op veel fronten werd noodzakelijk geacht met het oog op het herstel van de nationale economie. Aanvankelijk is er sprake van een snelle 'industriële revolutie', waarmee veel opgelopen achterstand wordt ingehaald. De komst van grote aantallen buitenlandse werknemers is in dit opzicht een belangrijke factor. Met het oog op het vele vuile, ongeschoolde en slecht-betaalde werk dat in deze periode moet worden verricht, worden zij als (goedkope) 'gastarbeiders' met open armen ontvangen. Deze gastvrije houding wijzigt zich echter wanneer in tijden van economische terugval en groeiende werkloosheid de consequenties doordringen van het feit dat de staatsverzorging zich ook tot hen uitstrekt.

In de politieke verhoudingen is de komst van de Partij van de Arbeid van belang. Deze 'doorbraakpartij' kon meer dan zijn voorganger (de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, SDAP) een politieke rol van betekenis gaan spelen en confronteerde de politieke agenda met zijn eigen, door het socialisme gestempelde prioriteiten. Bovendien manifesteerde de PvdA zich als verdediger bij uitstek van het ideaal van 'de maakbaarheid van de samenleving'.

We mogen intussen niet uit het oog verliezen dat de gestage groei van de staatsbemoeyenis tot gevolg had dat de burgers meer en meer afhankelijk werden van de staatszorg en daarvan hoge verwachtingen koesterden met het oog op verhoging van hun levensstandaard. Al met al groeide er een mentaliteit waarin de oplossing voor economische onzekerheid en sociaal-economische ongelijkheid werd gezocht in een *garantie-* en

gelijkheidsformule. De kern daarvan kan als volgt worden aangegeven: de gemeenschap garandeert al haar leden een menswaardig bestaan. Een en ander kwam met name tot uitdrukking in de verdere uitbouw van het stelsel van sociale zekerheid, in een omvangrijk subsidiestelsel en in de opkomst van de sociale grondrechten.

De tweede fase beslaat de periode van 1957 tot 1968, waarin een stroom van sociale wetten wordt ingevoerd. Genoemd kunnen worden: de Algemene Ouderdomswet (AOW, de eerste volksverzekering die in 1957 onder dr. W. Drees tot stand komt), de Algemene Weduwen- en Wezenwet (AWW, 1959), de Algemene Kinderbijslagwet (AKW, 1963), de Algemene Bijstandswet (ABW, 1965), de Wet Werkloosheidsvoorziening (WWV, 1965), de Ziekenfondswet (ZFW, 1966), de Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO, 1967, die de eerder genoemde Ongevallenwet en Invaliditeitswet vervangt) en de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ, 1968). In 1967 komen bovendien de Wet Minimumloon en de Wet Minimum Vakantiebijslag tot stand.

De jaren 1968 tot 1976 vormen de derde fase, die we de uitbreidingsperiode kunnen noemen. Het uitkeringsniveau stijgt geleidelijk, het volume uitkeringsgerechtigden neemt toe en de voorzieningen op het terrein van de gezondheidszorg worden verbeterd. De Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (AAW, 1976) is de laatste wet die in het kader van de opbouw van het stelsel van sociale zekerheid tot stand komt. Daarna treedt een vierde en vooralsnog laatste fase in de ontwikkeling van de verzorgingsstaat in, die we kunnen aanduiden als de herbezuinigings- en ombuigingsperiode. De economische recessie en de crisis van de beginjaren '70 hebben op gevoelige wijze duidelijk gemaakt dat er grenzen zijn aan de mogelijkheden van de overheid om invulling te geven aan het garantie- en gelijkheidsideaal. Tegelijkertijd blijven de uitgaven voor de sociale zekerheid toenemen, doordat zowel de prijscomponent als de volumecomponent moeilijk beïnvloedbaar blijken te zijn. Het gevoerde beleid schiet te kort (bijvoorbeeld het werkgelegenheidsbeleid), andere noodzakelijke maatregelen kunnen niet worden afgedwongen (loonmatiging) of hebben nadelige neveneffecten (verhoging van de sociale premies). Werkelijke ingrepen in het stelsel (ontkoppeling, beperking van het recht op een uitkering) stuiten op verzet en grote maatschappelijke onrust.

In dit verband moet gewezen worden op de rol van de *sociale grondrechten*. In tegenstelling tot wat genoemd wordt de 'klassieke grondrechten' (de 'vrijheidsrechten', die de private sfeer van de burger afschermen tegen een opdringerige overheid) vragen de sociale grondrechten – bijvoorbeeld het recht op arbeid, op rechtsbijstand, op onderwijs, gezondheidszorg, huisves-

ting, en dergelijke, alle sinds 1983 in de nieuwe Grondwet verankerd – juist om een actieve opstelling van de overheid. Het laat zich raden dat een overheid die tot de ontdekking komt dat zij haar pretenties met betrekking tot het garanderen van zekerheid, welvaart, welzijn en gelijkheid niet (langer) kan waarmaken, veel heeft uit te leggen aan een samenleving die in hoge mate van haar afhankelijk is geworden....

De crisis van de verzorgingsstaat

Met deze laatste opmerking zijn we midden in de crisis van de verzorgingsstaat beland. We herkennen in dit licht de commotie rondom de WAO, de discussies over (ont)koppeling van lonen en uitkeringen, de moeizame loononderhandelingen, de discussie over een eventuele verlaging van het minimumloon, en het pijnlijk merkbare snijden in tal van subsidieregelingen. Het zijn evenzovele blijken van de onmacht van de overheid om haar schone beloften na te komen.

Nu is het niet de opzet van dit artikel om deze kwesties te behandelen en van een politieke oplossing te voorzien. Dat zou ons ook niet werkelijk helpen: de crisis van de verzorgingsstaat is niet zomaar een politiek probleem, dat met behulp van enkele technische aanpassingen en budgettaire ingrepen (bezuinigingen) kan worden opgelost. De oorzaak van de crisis zit veel dieper, namelijk in het concept van de verzorgingsstaat zelf! Dit concept is sterk *ideologisch* (namelijk socialistisch) geladen, zodat de discussie over het te boven komen van de crisis eveneens op het ideologische vlak gevoerd zal moeten worden. Welnu, dit ideologisch debat over de verzorgingsstaat is bij de totstandkoming nooit gevoerd. J. Klapwijk verzuchtte in 1983: "Hoe komt het dat de overheid de afgelopen twintig jaar van lieverlede zich als verzorgingsstaat heeft kunnen manifesteren, zonder dat wij daar al te indringend over gediscussieerd hebben? Deze overgang is haast vanzelf gegaan." En elders citeert hij een CDA-kamerlid: "Het concept van de verzorgingsstaat hebben we in huis gehaald, maar het is bij ons in de fractie nooit goed doordacht." Gezien de algemene acceptatie, om niet te zeggen verwelcoming, van de verzorgingsstaat door de samenleving in zijn volle breedte, is dit zelfverwijt stellig niet alleen van toepassing op de christen-democraten in het parlement... W. Albeda heeft duidelijk gemaakt dat de verzorgingsstaat in confessionele kring weliswaar op principiële bezwaren stuitte, maar dat toen de stap van de beschermende naar de verzorgende staat eenmaal was gezet de discussie daarover al snel verstomde. Het is zaak ertegen te waken dat we, nu de verzorgingsstaat uit noodzaak ter discussie staat en we de gelegenheid hebben het debat eindelijk tot op de bodem te voeren, dezelfde fout maken!

Uit de hiervoor geboden historische schets moge blijken dat de verzorgingsstaat een eigen, interne dyna-

miek kent, die leidt tot een 'groei zonder grenzen'. Een overheid die zich ten doel stelt het collectieve sociale welzijn van de burgers te garanderen, zal op een groot aantal terreinen meer dan tevoren een actief beleid moeten gaan voeren en regelingen en voorzieningen moeten treffen. We kunnen denken aan het werkgelegenheids- en arbeidsmarktbeleid, de industrialisatiepolitiek, de onderwijspolitiek, het terrein van de ruimtelijke ordening (urbanisatie, vestigingswetgeving), het loonoverleg met de sociale partners (onder andere met het oog op de koppeling tussen lonen, uitkeringen en ambtenarensalarissen), een gedetailleerd inkomensbeleid, en niet te vergeten de sociale zekerheid, inclusief het stelsel van ziektekostenverzekeringen. Maar daarmee zijn we er nog lang niet. Want het 'collectieve sociale welzijn' uit de omschrijving van Thoenes is aanmerkelijk ruimer en omvat ook de mogelijkheden tot ontplooiing: educatie (onder andere studiefinanciering en volwassen-educatie), recreatie, emancipatie, maatschappelijk werk, het kunst- en cultuurbeleid.

Inmiddels weten we waar dit proces van een almaar uitdijende overheid toe heeft geleid: een overbelaste staat; een omvangrijk, ondoorzichtig, inefficiënt en bureaucratisch overheidsapparaat; vele duizenden ambtenaren die de handen meer dan vol hebben met het ontwerpen, uitvoeren en evalueren van een eindeloze hoeveelheid regelingen ter verzorging van de burgers. Tegelijkertijd kan de overheid de stroom van klachten van diezelfde burgers niet aan. Rechtsongelijkheid, controle- en handhavingsproblemen, de witteboordencriminaliteit en het fraudeprobleem, het rondpompen van geld, de verbrokkelde uitvoering (het 'lokettenprobleem'), een woud van onbeheersbare subsidieregelingen: het is maar een greep uit de problemen waar de overheid mee worstelt en waar ze maar geen greep op lijkt te kunnen krijgen. Het beeld rijst op van een machteloze 'Big Brother', in zijn eigen netwerken verstrikt geraakt.

Kortom: de interveniërende overheid van de directe naoorlogse periode is uitgegroeid tot een overheersende overheid, die steeds meer taken naar zich toe heeft getrokken en zich op dwingende wijze steeds meer met iedereen en met van alles en nog wat bemoeit. Schnabel zegt hetzelfde in andere bewoordingen, als hij opmerkt: "De oplossingen die de overheid aanbiedt worden van aanvullend en ondersteunend steeds meer alomvattend en ordenend; van volgend en aanpassend steeds meer sturend en veranderend, van aanvaardend en bevestigend steeds meer corrigerend en emanciperend."

Een ingrijpend gevolg van deze explosieve groei van de overheid is – wat wel genoemd wordt – 'de verschrompeling van het maatschappelijk middenveld'. Daarmee wordt bedoeld dat de eigen verantwoordelijkheid van de burgers en hun maatschappelijke (dat wil zeggen

niet-statelijke) organisaties wordt uitgehouden. Immers: in de plaats van de individuele verantwoordelijkheid (of die van de kerk, het bedrijf, de familie) is een vorm van collectieve zekerheid gekomen, die betaald wordt via het stelsel van progressieve belastingen. We zouden kunnen zeggen dat langs deze weg de intermenselijke zorg en naastenliefde is gefiscaliseerd. Daarmee wordt alle accent op de staatsgemeenschap, de collectiviteit gelegd. De prijs daarvoor is hoog: de niet-statelijke gemeenschappen van gezin en familie, kerk (diaconie!) en dorpsgemeenschap hebben aan belang ingeboet. (We moeten hier voorbij gaan aan de rol die verschijnselen als secularisatie en ontzuiling in dit verband spelen.)

De schijnbaar eindeloze mogelijkheden om overheids-subsidie te verkrijgen hebben niet alleen geleid tot een uit de hand gelopen subsidiepolitiek, maar – ingrijpend nog! – ook tot een ernstige vorm van 'subsidiever-slaving'. Deze afhankelijkheid van overheidssteun bracht weer nieuwe problemen met zich mee, zoals een verminderde weerbaarheid en veerkracht van met name de kleinere particuliere organisaties, een afnemende betrokkenheid van de leden en – onder het motto 'wie betaalt, bepaalt' – een steeds sterkere invloed van de overheid, tot uiting komend in onder meer kwaliteitsregels en eisen ten aanzien van de organisatie en structuur van veel particuliere organisaties (onder andere betreffende medezeggenschap en democratisering).

Niet het geringste probleem van de moderne, volgroeide verzorgingsstaat is de *betaalbaarheid* ervan. Het lijkt niet teveel gezegd dat alleen al de huidige stelsels van sociale zekerheid en subsidie-regelingen een molensteen om de nek van de overheid vormen. We kunnen hier in het kader van dit artikel niet uitvoerig op ingaan, maar willen wel een indicatie geven van de omvang van de financiële problematiek van de verzorgingsstaat. Van het totaal aan overheidsuitgaven (in 1992 ongeveer 200 miljard gulden) wordt de grootste portie (ruim 38 miljard) door het ministerie van Sociale Zaken uitgegeven, terwijl verder jaarlijks – afhankelijk van de gehanteerde definitie – tussen de 35 en 55 miljard gulden aan subsidies wordt besteed. Wanneer we ons dan bedenken dat we een gezamenlijke schuld hebben van bijna 350 miljard, waarover jaarlijks ongeveer 26 miljard aan rente moet worden betaald, en dat er nog altijd een financieringstekort is, waardoor de staatsschuld jaarlijks met zo'n 20 miljard toeneemt, dan wordt duidelijk dat de overheid niet alleen op een te grote voet heeft geleefd, maar ook dat zij zich terdege zou moeten bezinnen op haar werkterrein.

Ter afsluiting van dit onderdeel wijzen we nog op een tweetal opmerkelijke karakteristieken van de verzorgingsstaat. In de eerste plaats is dat het verschijnsel dat in de politiek alle aandacht gericht is op de *financieel-economische aspecten* van het beleid. Koopkrachtplaatjes – meestal tot op tienden van procenten nauwkeurig,

slechts van toepassing op kleine (sub)groepen van de bevolking met zeer specifieke kenmerken, en geldend voor de middellange tot zelfs lange termijn – bepalen het debat; er zijn weinig instanties die zoveel invloed op het beleid hebben als het Centraal Plan Bureau... En als twee ideologisch zo verschillende partijen als het CDA en D66 door vrijwel iedereen als vanzelfsprekend naast elkaar worden geplaatst op de zogenaamde 'links-rechts-schaal', dan is dat slechts verklaarbaar doordat blijkbaar alleen gelet wordt op de financieel-economische standpunten van deze partijen.

In de tweede plaats constateren we dat in de gedachte van de verzorgingsstaat twee tegengestelde tendensen worden gecombineerd, namelijk die van *collectivering en individualisering*. De zorg voor het collectief sociaal welzijn en de verschuiving van de individuele verantwoordelijkheid naar collectief georganiseerde zekerheid en fictieve solidariteit, hebben paradoxaal genoeg de burger gereduceerd tot een 'verzorgingseenheid', een teleenheid in het systeem van overheidszorg en inkomensgarantie. Dit wordt wel aangeduid met de term 'kwantitatief individualisme', waarbij de mens niet in zijn relaties en gemeenschappen met anderen wordt gezien, maar slechts als 'op zichzelf staand'.

Een perspectief

Dat de verzorgingsstaat is vastgelopen, dat het systeem in de huidige vorm onhoudbaar, onwerkbaar en onbetaalbaar is geworden en dat er dus iets moet gebeuren, daarover lijken we het in Nederland in grote lijnen wel eens. Maar over de richting waarin de oplossingen moeten worden gezocht, lopen de meningen uiteen. Niet geheel verrassend is dat met name de PvdA de verzorgingsstaat in de kern overeind tracht te houden en de oplossing zoekt in aanpassingen en correcties, en in alternatieve financiering. Eerder al gaven we aan dat naar ons oordeel hiermee niet kan worden volstaan. Gelet op de ideologische lading van de problematiek, zal het concept van de verzorgingsstaat zelf op de helling moeten. Dat roept natuurlijk wel meteen de vraag naar een alternatief op. Meer toegespitst: is er vanuit een christelijke visie op staat en samenleving een ander concept beschikbaar, met behulp waarvan we de crisis van de verzorgingsstaat te boven kunnen komen? Wanneer met deze vraag bedoeld wordt op een kant en klaar model, dat direct probleemloos toepasbaar is ter vervanging van het model van de verzorgingsstaat, moet het antwoord ontkennend luiden. Niet voor niets spraken we in de inleiding van 'een poging om vanuit een christelijke visie de richting voor een uitweg uit de crisis te wijzen'. Het valt niet te ontkennen dat de problemen waarvoor we ons gesteld zien complex zijn en dat we bij iedere steen die we uit de verzorgingsstaat proberen te wrikken het risico lopen dat het hele gebouw instort. Dat de zwaksten in de samenleving

daarvan als eerste de dupe worden, behoeft nauwelijks betoog, evenmin als de stelling dat deze consequentie vanuit een werkelijk christelijk-sociale visie onaanvaardbaar genoemd moet worden. Tegelijkertijd is wel zoveel duidelijk, dat de weg terug moet worden ingeslagen. Daarbij gaat het er maar niet om de overheid uit budgettaire overwegingen zoveel mogelijk terug te dringen. Ons perspectief is niet een soort liberale 'ministaat'; de klassiek-liberale nachtwakersstaat kan bepaald niet beschouwd worden als een christelijk ideaal. Een werkelijk christelijke visie op staat en samenleving ruimt voor de zorg voor de zwakke een belangrijke plaats in. Maar – en daarin ligt ten principale het onderscheid met het socialistische ideaal van de verzorgingsstaat – niet voor iedere behoefte waarin de burger zelf niet kan voorzien, is de staat de aangewezen gemeenschap om een beroep op te doen. Het gaat erom dat verantwoordelijkheden dáár komen te liggen waar ze horen. Kijken we dan terug naar de ontwikkeling van het pakket overheidstaken en -verantwoordelijkheden sinds de Tweede Wereldoorlog, dan kan onze conclusie geen andere zijn dan dat de overheid moet overgaan tot het afstoten van tal van oneigenlijke taken.

Vanuit de welzijns-, welvaarts- en verzorgingsstaat moet de weg naar de *sociale rechtsstaat* worden ingeslagen. Kenmerkend voor de sociale rechtsstaat is dat de overheidstaak niet in termen van 'algemeen belang' of 'collectief sociaal welzijn' wordt gedefinieerd, maar in termen van 'het dienen en bevorderen van recht en gerechtigheid'. Voor alle duidelijkheid: dat is niet beperkt tot politie, justitie en defensie, maar omvat ook de rechtsbescherming, de bescherming van de zwakken, de zorg voor 'infrastructuur' waardoor andere maatschappelijke verbanden zich kunnen ontplooiën en tot hun recht kunnen komen.

Het afbouwen van de verzorgingsstaat langs deze lijn is niet 'a-sociaal', mits we er alert op zijn dat er geen gaten vallen: een *terugtrekkende overheid* zal gepaard moeten gaan met *optredende burgers* en organisaties. Hier sluiten we op een buitengewoon positief gevolg van het ombouwen van de verzorgingsstaat tot een sociale rechtsstaat: er is noodzakelijkerwijze sprake van een *revitalisering* van de niet-staatelijke gemeenschappen. De verbanden van huwelijk, gezin en familie, het kerkelijke leven, dorpsgemeenschappen, buurten en wijken, het bedrijfsleven en het georganiseerde particulier initiatief zullen weer aan betekenis winnen, wanneer de (financiële) afhankelijkheid van de overheid en de daarmee gepaard gaande overheersende staatsbemoeienis worden teruggedrongen.

In het model van de sociale rechtsstaat wordt recht gedaan aan het specifieke karakter van de staat als een publieke rechtsgemeenschap, maar ook aan de onderscheiden verantwoordelijkheden en taken van de niet-

statelijke verbanden. Zowel de staat als de maatschappelijke organisaties zullen als gevolg daarvan meer leefruimte krijgen en beter dan thans het geval is hun taken kunnen vervullen. Om dat tot besluit van dit artikel wat concreter zichtbaar te maken, wijden we een enkel woord aan de uitwerking van het concept van de sociale rechtsstaat voor de eerder genoemde terreinen van de sociale grondrechten, het subsidiebeleid en de sociale zekerheid.

Wat de *sociale grondrechten* betreft volstaan we met de opmerking dat zij onmiskenbaar hebben bijgedragen aan de uitholling van de samenlevingsverbanden, doordat de eigen verantwoordelijkheid van de burger en zijn organisaties werd ingeruild voor garanties van overheidswege, met onder meer het denken in termen van 'ik heb er recht op' als gevolg. In de sociale rechtsstaat zal, doordat niet als vanzelfsprekend alles primair van de overheid wordt verwacht, het accent op de sociale grondrechten aanmerkelijk verminderen. De verhouding tussen de staat en de andere samenlevingsverbanden zal als gevolg van veranderde taken en verantwoordelijkheden opnieuw gezien moeten worden, en daarbij zullen overigens ook de inhoud en werking van de klassieke grondrechten en vrijheden (bijvoorbeeld van godsdienst, onderwijs en vereniging) niet buiten beschouwing kunnen blijven.

Zonder enige twijfel zullen een heroriëntatie door de overheid op haar werkterrein en als uitvloeisel daarvan het afstoten van een groot aantal oneigenlijke taken leiden tot het beëindigen van tal van *subsidieregelingen*. Er zal wel gewaakt moeten worden tegen een verschuiving van het probleem, in die zin dat bepaalde voorzieningen weliswaar niet langer door de overheid zelf worden aangeboden, maar nog wel door haar worden gefinancierd. Wellicht is het in sommige gevallen verstandig voor deze constructie te kiezen, maar dan toch altijd bij wijze van overgangsregeling. Het kappen in het woud van subsidies betekent dat de burger zelf meer zal moeten betalen voor allerlei nuttige en aangename zaken, en dat kan ook doordat de belastingen fors kunnen dalen, evenredig aan de besparingen die de overheid realiseert. Positieve gevolgen zijn onder meer gelegen in vermindering en vereenvoudiging van de regelgeving (deregulering), een kleinere, overzichtelijkere en goedkopere overheidsorganisatie en minder 'rondpompen van geld'.

In de *sociale zekerheid* komt op basis van het concept van de sociale rechtsstaat het veelsproken 'basisstelsel' in beeld: de overheid keert slecht een uitkering op minimumniveau uit, bovenminimale uitkeringen kunnen worden verkregen door individueel bij te verzekeren. Wat de uitwerking betreft zijn er diverse varianten denkbaar, waaronder bijvoorbeeld vereenvoudiging van het stelsel door samenvoeging van uitkeringen, het volledig privatiseren van de WAO (dat wil zeggen de

uitvoering overlaten aan de werkgevers en werknemers zelf), en het inbouwen van stimulansen of zelfs wettelijke verplichtingen tot bijverzekeren (vergelijk de WA-verzekering voor automobilisten). Randvoorwaarde bij deze verschuiving van verantwoordelijkheden is steeds dat de overheid niet alle zorg voor de zwakken in de samenleving van zich kan afschuiven.

Met deze globale opmerkingen kan onmogelijk volledig recht worden gedaan aan de waarde die de sociale rechtsstaat heeft als richtingwijzer voor een uitweg uit de vastgelopen verzorgingsstaat. We hopen wel aannemelijk te hebben gemaakt dat het verstandig is om met elkaar die weg in te slaan teneinde uit de crisis te geraken. Het perspectief is de moeite meer dan waard!

Enige literatuur:

1. W. Albeda, 'Christendemocratie en de ideologie van de verzorgingsstaat', in *Beleid & Maatschappij*, 9, 1982.
2. J.W. de Beus en J.A.A. van Doorn (red.), *De interventiestaat* (Meppel/Amsterdam 1984).
3. J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt, *De stagnerende verzorgingsstaat* (Meppel 1982).
4. M.P.H. van Haften e.a., *Sociale zekerheid*, GSEV-reeks nr. 8, (Groningen 1983).
5. Ph. A. Idenburg, *De nadagen van de verzorgingsstaat, Kansen en perspectieven voor morgen* (Amsterdam 1983).
6. M.J. de Jong en R. van Schoonhoven, *Afscheid van de zorgeloze verzorgingsstaat* (Utrecht 1992).
7. J. Klapwijk e.a., 'De rol van de overheid', in *Christen Democratische Verkenningen*, mei 1983.
8. J. Klapwijk, 'Verzorgingsstaat of sociale rechtsstaat?', in *Beweging*, 48e jrg. no. 2 (april 1984).
9. A. Rouvoet, *Reformatrische Staatsvisie - De RPF en het ambt van de overheid*, publicatie nr. 11 van de Marnix van St. Aldegonde Stichting (Nunspeet 1992).
10. P. Thoenes, *De elite in de verzorgingsstaat. Sociologische proeve van een terugkeer naar domineesland* (Leiden 1962).
11. W.H. Velema, *Het verval van de verzorgingsstaat* (2 dln.), uitg. Willem de Zwijgerstichting (Apeldoorn 1987). ■

Afscheid van domineesland¹⁾

De culturele crisis in het Nederlandse protestantisme van de jaren zestig

J.C. Kennedy

"Eens zag ik een dominee over de terugkerende lente en de Paaschedachte preeken, waarbij een waschbare gummimanchet telkens uit zijn mouw dreigde te schieten, zoodat zijn jaegertje zichtbaar werd; en toch waagde ik niet, mijn eerbied prijs te geven. De echte apostelen zouden er toch ook niet elegant hebben uitgezien! Neen, antwoord ik mijzelf nu; maar de apostelen zouden ook niet *bij voorkeur* valsche witte dasjes gedragen hebben."²⁾

Op hemelvaartsdag 1967 kwamen zo'n 6.000 gereformeerde jongeren bijeen in de Frieslandhal in Leeuwarden om de jaarlijkse Jeugddag van hun verenigingen te vieren. Onder de titel van 'Polifest '67', werd naast het volksdansen en polstokspringen vooral de aandacht gevestigd op een politiek forum en 'teach-in', waarin evangelische radicaliteit en ontwikkelingshulp als voornaamste thema's dienden. NCRV's Dick Houwaart, als enige afkomstig uit de CHU en nu bekeerd tot de PvdA, verklaarde dat hij geen christelijkheid kon ontdekken in de christelijke partijen, terwijl andere sprekers tot uitdrukking brachten dat zij hun steun wilden geven aan de vorming van één enkele christelijke partij. De grootste attractie van de dag bleek echter de 'literaire teach-in' te zijn, een forum-discussie waarin niemand minder dan een alom bekende figuur als Jan Wolkers zitting had, de kunstenaar-schrijver die recentelijk met zijn onthullende boeken furor had gemaakt.³⁾ Wolkers was ook de meest bekende afvallige uit de gereformeerde wereld, wiens bestseller *Terug naar Oegstgeest* (1965) het zeer duidelijke autobiografische verhaal was van zijn onderdrukte en doctrinaire jeugd. Vele malen herdrukt tussen 1965 en 1967 was de niet bepaald vleierende afbeelding van een zwaar gereformeerd milieu in de periode tussen de twee wereldoorlogen in dit boek ook de meest gelezen beschrijving van het protestantse leven in het begin van de eeuw.

Misschien is het niet onmiddellijk duidelijk waarom Wolkers voor deze Jeugddag werd uitgenodigd. De aanwezigheid van de auteur bevorderde geen pastoraal doel, en als Wolkers de sleutel bezat tot het geheimenis van geloof en ongeloof, liet hij dat in ieder geval niet blijken aan de bezoekers van 'Polifest 67'. Zijn uitnodiging voor de Frieslandhal was eerder een concessie aan de geweldige belangstelling die Wolkers had gewekt bij de gereformeerden, vooral bij de jeugd. Aan de ene kant ontmoetten de boeken van Wolkers stellig tegenstand van veel gelovigen, die zijn werk zonder

meer van de hand wezen⁴⁾ of zijn afbeelding van het calvinisme als een karikatuur beschouwden. Maar het verhaal van Wolkers vond ook weerklank bij veel calvinisten, die in zekere mate met hem konden meevoelen.⁵⁾ Zijn karikatuur van het verleden was kortweg aannemelijk, geloofwaardig geworden, niet alleen voor critici buiten de kerk, maar ook voor de volgelingen in de kerk.

De aandacht die de gereformeerden aan Wolkers schonken was een symptoom van een veel groter cultureel verschijnsel dat zich uitstreckte over Nederland gedurende de jaren zestig, waarin de geloofswaarheden en praktijken uit het verleden werden gereduceerd tot stereotypen. De domheid, de bekrompenheid en misschien nog het meest van alles de ouderwetsheid van de Nederlandse maatschappij gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw werd niet alleen een bevestiging voor veel Hollandse mensen, maar ook een veronderstelling, een vage, maar algemeen geaccepteerde 'mythe' over het recente verleden. De enorme sociale en economische veranderingen die het land sinds 1945 had doorgemaakt gaven veel mensen de indruk dat de traditionele politieke, sociale, godsdienstige en morele patronen niet langer gehandhaafd konden of mochten blijven. Inderdaad, het feit dat zij niet meer van toepassing of nog erger zelfs schadelijk waren voor de Nederlandse maatschappij, diende als één van de hoofdthema's voor publieke verhandelingen in Nederland gedurende de jaren zestig.

Ik wil benadrukken dat ik hier niet spreek van een 'objectieve' weergave van de realiteit, maar van een reeks indrukken en constructies die vrij algemeen geloof vonden gedurende dat decennium. Deze indrukken en constructies werden gevoed door een reeks culturele symbolen die heel doeltreffend het ouderwetse van het verleden accentueerden. In dit opzicht had het Nederlandse protestantisme, alhoewel eigenlijk dat niet alleen, sterk te lijden onder veel archaische culturele symbolen, waardoor het volledig geassocieerd werd met een geleidelijk verdwijnend verleden.

Staphorst, oranje en het klotjesvolk

In het midden van de jaren zestig verscheen een vloed van gepopulariseerde geschiedenisboeken op de Nederlandse boekenmarkt, waarin de archaische kenmerken van de periode tussen de twee wereldoorlogen de hoofdmoot vormden. Elke zuil kreeg zijn eigen geschiedenis: Michel van der Plas, bekend van *Uit het rijke Roomsche leven* (1963), H.J.L. Vonhoffs *De zindelijke burgerheren* (1965) en het samengestelde werk *De taaie rooie rakkers* (1965).⁶⁾

De orthodoxe protestanten genoten een speciale behandeling; zij waren het onderwerp van twee boeken, Ben van Kaams *Parade der mannenbroeders* (1964) en A.C. de Gooyers *Het beeld der vad'ren* (1964; let op



In 1966 nam de Provo-beweging deel aan de gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam.

de mannelijkheid van beide titels), waarin de auteurs een poging deden om de morele en religieuze ethiek van deze periode weer te geven.

Het werk van de Gooyer en Van Kaam was veelal gericht op de gereformeerden, wiens strak georganiseerde subcultuur zich uitstekend leende voor een gestyleerd beeld van het verleden. Gedeeltelijk weemoedige nostalgie, gedeeltelijk bijtende satire, onderstrepten deze vijf boeken het uitermate vreemde van 'de wereld van toen'; er was geen terugkeer mogelijk naar wat de rooms-katholieke intellectueel Anton van Duinkerken betitelde als de 'museum mentaliteit' van de periode van voor 1940.⁷⁾

Het archaische verleden was echter niet alleen maar een herinnering; tot afschuw van velen bleef het voortbestaan. Het dorp Staphorst kwam in het nieuws in 1961 toen honderden plaatselijke bewoners een echtpaar dat verdacht werd van overspel kidnapten en op een mestkar door de straten voerde. Veel Nederlanders vroegen zich af hoe een 'heksenjacht' van zo'n 'middeleeuws' karakter nog kon plaatsvinden.⁸⁾ De achterlijkheid van dit hervormde bastiljon werd nogmaals bevestigd tijdens het uitbreken van de polio epidemieën in het begin van de jaren 1970, waarbij verschillende kinderen stierven en vele anderen verlamd raakten, omdat de plaatselijke kerk inenting verbood op religieuze gronden.⁹⁾ Staphorst functioneerde in feite als

het symbool van alles wat achterlijk was in Nederland: cultureel, economisch, sociaal, godsdienstig. Staphorst verschaftte de buitenwereld een bruikbare definitie van wat het betekende om 'orthodox protestant' en 'zwaar gereformeerd' te zijn. De culturele identiteit van de christelijke orthodoxie werd in toenemende mate ontleend aan de excessen van achterafplaatsen op de Veluwe.

Andere traditionele protestantse identiteits-kenmerken schenen ook snel verouderd te raken. 'God, Nederland en Oranje', de oude verzamelkreet van veel orthodoxe protestanten kwam in de zestiger jaren onder sterke druk te staan. De christelijke historische traditie, met haar geloof in de protestantse aard van het Nederlandse volk, leek onbeduidend ten opzichte van een groeiend (tot 1960) rooms-katholiek volksdeel, verschuivingen in het protestants kerklidmaatschap, en groeiende protestantse interesse voor de dialoog met Rome. Bovendien werd de toekomst van christelijk nationale gevoelens ook ondermijnd door het groeiende belang van Europese eenwording, met als voorvechter binnen de protestantse wereld onder andere de uitgever van *Trouw*, Jan Bruins Slot. Zelfs de toekomst van het huis van Oranje scheen nogal twijfelachtig in het midden van de jaren zestig; verwickelingen van de Greet Hofmans affaire tot de bekering van prinses Irene en de door de provo's aangevuurde 'republikeinse' rellen tegen het

huwelijk van Beatrix en Claus in Amsterdam in 1966 leidden er toe dat zelfs invloedrijke monarchisten geloofden dat het Huis van Oranje in moeilijkheden was.¹⁰⁾

Staphorst en de liefde voor het Huis van Oranje waren slechts twee van de gemakkelijkst te herkennen symbolen van een protestantse cultuur die hopeloos bekrompen en vastgeroest in het verleden scheen te zijn. De Nederlandse godsdienstige cultuur in zijn geheel zat boordevol met onplezierige kenmerken: hypocrisie, zelfvoldaanheid, bekrompenheid, hebzucht. Het werd in nauw verband gebracht met de negatieve mythen uit het verleden: de hokjesgeest uit de jaren dertig en de walgelijke fatsoenlijke en kleinburgerlijke 'spruitjeslucht' van de zestiger jaren, met haar vermoeiende code van kleinzielige moraal en gebruiken - grote taboes voor de jaren zestig. Christenen beperkten ogenschijnlijk culturele horizonten, hun fetisj voor wet en orde en hun waardering voor materiële welvaart associeerde hen ook met het klootjesvolk, de minachtende benaming voor de burgerlijke maatschappij, verzonnen door de provo's en vervolgens gebruikt door veel jongelui. De Nederlandse tegencultuur, in veel opzichten het evenbeeld van haar Amerikaanse tegenhanger, was uniek in haar anti-confessionele, vaak anti-christelijke opstelling. Toen in januari 1964 honderden mensen (vaak op een aanstootgevende manier) protesteerden tegen een VARA programma dat veel christenen godslasterlijk vonden, beitelde de auteur Harry Mulish het volgende grafschrift van de tegencultuur op de graven van degenen, die een archaïsche christelijke cultuur bleven verdedigen: "U bent oude mensen. Uw gekwetsheid en uw haat zijn ons te oud. Zelfs uw goede eigenschappen, die vooral uit voornemens bestaan, zijn ons te oud. U bent te oud voor ons. Nog 25 jaar en u bent goddank uitgestorven."¹¹⁾

De hoofdredacteur van *De Spiegel*, Koen Aartsma, gaf deze gevoelens nog eens weer toen hij - in een overigens niet geslaagde poging om het zestig jaar oude geïllustreerde weekblad te redden - haar protestantse identiteit overboord gooide in 1968. Voor Aartsma leden veel christenen ook aan een identiteitsprobleem; zij werden dikwijls beschouwd als "vervelend, saai, vormelijk, schijnheilig, oerconservatief, onverdraagzaam..."¹²⁾

Het overtuigende van dergelijke waarnemingen binnen en buiten het Nederlandse christendom kon niet veel goeds voorspellen voor haar toekomst.

Het 'verouderd' verzuilde bestel

Ontevredenheid over de onbekwaamheid van de confessionele regeringen om de dagelijkse problemen op te lossen kwam al gedurende de jaren dertig naar buiten. Veel prominente politici gaven uiting aan hun ongenoeven over het politieke en economische systeem van

zowel tijdens de oorlog (bijvoorbeeld de Nederlandse Unie) als onmiddellijk daarna, toen degenen die op een doorbraak aandrongen de opheffing eisten van de oude partijen van de 'antithese' en de 'klassenstrijd'. Deze wens ging natuurlijk op in rook na de verkiezingen van 1946, waarbij de confessionele partijen een herstel te zien gaven. Niettemin ontstond er geen terugkeer naar het mislukte sociale en economische beleid van de jaren dertig; gedurende de hele naoorlogse periode diende de naam van Colijn als een gedachtenis aan de bekrompenheid en schraalheid van vooroorlogse confessionele politiek.¹³⁾

Bovendien breidde de kritiek op het verouderde politieke en sociale stelsel van verzuiling zich uit tijdens de 'conservatieve' jaren 1950. De PvdA, zelf het prototype van een 'nieuwe' en 'progressieve' partij zette de afwijzing van de confessionele constellatie voort. Tegelijkertijd liet de Nederlandse Hervormde Kerk tijdens deze periode het idee van christelijk isolement varen, met name in *Christen zijn in de Nederlandse samenleving* (1955). Twijfel over de waarde van het in stand houden van de confessionele partijen werd ook steeds groter binnen de drie grote christelijke partijen (KVP, ARP, CHU). Tegen het eind van de jaren vijftig bepleitte AR-partijvoorzitter W.P. Berghuis (nog niet met veel succes) de vorming van één enkele protestantse partij. De rooms-katholieken waren vanaf het begin van de jaren zestig bereid tot en verlangden zelfs naar een fusie met de protestantse partijen.¹⁴⁾

Het was inderdaad zo, dat de behoefte aan partijvernieuwing, aan de hervorming van het verouderde politieke stelsel en de wens om zich te ontdoen van de oude confessionele politiek algemeen werd toegegeven in het midden van de jaren zestig; "de dooie mussen schreeuwen het van de daken", merkte de journalist Henry Faas op in 1967.¹⁵⁾ De beslissende verkiezingsnederlagen van de KVP na 1967 en van de CHU na 1972 leken de noodzaak van deze koers slechts te bevestigen.¹⁶⁾

Kritiek was niet alleen voorbehouden aan de politieke partijen. Een toenemend aantal christenen deelde de overtuiging dat de oude verzuilde organisaties hun tijd hadden gehad.

Sociale en economische 'emancipatie', één van de doelstellingen van een sub-culturele organisatie, was bereikt. Culturele isolatie, eens een noodzaak, maar nu in een wereld van televisie en auto's niet langer haalbaar, moest nu als richtsnoer overboord gezet worden. Bovendien voelden veel Nederlanders dat de omvang van nationale en wereldproblemen vroeg om een nieuw soort burger: geëngageerd, wereldwijd en solidair met de hele mensheid.¹⁷⁾ Zodoende braken op dit punt ook veel Nederlandse protestanten met een isolationistische culturele identiteit, die had bestaan sinds Groen en Kuyper.

Conclusie

Het Nederlandse protestantisme in de jaren zestig maakte niet alleen een godsdienstige, maar ook een culturele crisis door, waarin "de *habitus*, de *geest*, de *mentaliteit*" van de protestantse wereld net zo sterk in twijfel werd getrokken als de theologie.¹⁸⁾ De protestantse cultuur werd, evenals haar rooms-katholieke en, in mindere mate, socialistische tegenhangers, geassocieerd met een ouderwetse ethiek en met verouderde uitingsvormen. Voor veel protestanten was de oplossing even duidelijk als noodzakelijk: Afscheid van domineesland, verwerping van de achterhaalde uitrusting van een verouderde cultuur. Het 'moderne' christendom van de jaren 1960 en 1970 was dus in de eerste plaats een culturele houding die bewust de oude vormgeving van het geloof achter zich liet – en in het proces vaak de inhoud ook kwijt raakte. Godsdienstige 'modernisering' werd dus gekenmerkt door zowel een verlegenheid met als een afkeer van de esthetische vormen uit het verleden, waarbij, door de haast om het verleden te ontvluchten, maar al te vaak tijdloze christelijke waarheden werden verworpen.

Als reactie hierop wierpen de orthodox protestantse groepen, die zich vooral ophielden binnen de kleine calvinistische partijen, zich nu op als de voornaamste bewakers van de oude protestantse cultuur. Voor hen was het in stand houden van de oude politieke, sociale en culturele patronen vaak onlosmakelijk verbonden met hun orthodoxe godsdienst. Hun eeuwenoude manieren om het evangelie te verkondigen moesten daarvoor hun eigen prijs betalen: ze werden steeds verder teruggedrongen naar de culturele en theologische zijlijn, waarbij de christelijke orthodoxie onontkoombaar verbonden werd met wat veel Nederlanders verstonen onder een verouderde cultuur. De EO, zelf een produkt van de jaren zestig, was een poging om zich opnieuw van een culturele rol voor deze orthodoxie te verzekeren. Tegelijkertijd hebben de evangelische impulsen van de EO de orthodoxe protestantse wereld geamëricaniseerd en in zekere zin 'gemoderniseerd'. De nieuwe evangelische impuls in het Nederlandse protestantisme en haar pogingen om de gesecculariseerde wereld met nieuwe vormen te bereiken heeft natuurlijk ook weer haar eigen kenmerkende problemen, een eigen culturele bagage meegebracht. Op zijn minst heeft het echter aan het orthodoxe protestantisme de gelegenheid gegeven om aan de verouderde symbolen van domineesland te ontsnappen zonder het Evangelie los te laten.

Noten:

1. Met dank aan mw. C.J. van Dongen uit Zuidhorn die voor de vertaling uit het Engels zorgde.
2. Menno ter Braak, *Afscheid van Domineesland* (1931)
3. Voor een verslag van de *Jeugddag* zie 'Vlerken of vleugels', *De Spiegel*, 20 mei 1967, 6-7; en 'Pittige discussies op Leeuwarder Jeugddag', *Trouw*, 5 mei 1967, 5.
4. Eén voorbeeld: AR-man Hendrik Algra, fel tegenstander van de moderne literatuur, weigerde te verschijnen op de *Jeugddag*, ondanks zijn invitatie als erelid.
5. Zie voor een uitgebreide analyse Nienke Wessels *Calvinisten over Wolkers. Reacties in calvinistische kringen op het literaire werk van Jan Wolkers in de periode 1961-1966*, doctoraal scriptie, Vrije Universiteit, 1982. Wessel vermeldt ook *De kogel door de kerk. Interview met gewezen gereformeerden* (Den Haag, 1965), een boek uitgegeven door VU studenten, als een andere bron voor discussie over de aard van de Calvinistische wereld.
6. De samenstellers Igor Cornelissen, Ger Harmsen en Rudolf de Jong handhaafden een respect voor hun onderwerp evenredig aan hun anarchistische overtuigingen; het comédie programma van de VARA *Zo is het toevallig ook nog een keer* was minder barmhartig in het parodiëren van het "rijke rode leven".
7. Citaat uit een interview in G. Puchingers *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft 1966) 124.
8. Analyse ontleend aan de grootste krantenverslagen van dit *volksgericht*, november 1961.
9. De theologische rechtvaardiging werd gefundeerd op Zondag 10 van de catechismus en Mattheus 9:12. Polio had toegeslagen in andere orthodox Hervormde gemeenten gedurende de jaren zestig, maar de gebeurtenissen in Staphorst in 1971-1972 ontvingen de meeste aandacht; een documentaire van AVRO Televisie over dit onderwerp ontving de eerste prijs in Cannes in 1972. Zie *Delta*, 15, 3 (Herfst 1972), 60-72.
10. Zie over vrees voor het uitsterven van de monarchie Thijs Booy, *Morgen zal alles anders zijn* (Amsterdam 1967) met name 9-10. Terughikkend bleken deze angsten natuurlijk ongegrond te zijn.
11. J. van den Berg, Han Lammers, Harry Mulisch, *Pays Bah!* (Amsterdam 1964) 22.
12. *De Spiegel*, 6 januari 1968, 4.
13. Over hoe de anti-revolutionairen werkten met deze erfenis zie Doeke Bosschers *Om de erfenis van Colijn. De ARP aan de grens van twee werelden* (Alphen 1980).
14. Dick Houwaart, W.P. Berghuis, *De mannenbroeders door de bocht* (Kampen 1988), 56-60; communiqué hoofdbestuur KVPJG *Denken over partijvernieuwing* (Den Haag 1966).
15. Henry Faas, *God, Nederland en de Franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen* (Utrecht/Antwerpen 1967) 8.
16. Zelfs de poging van de CHU om de gunst van jonge stemmers te winnen door hun leider Udink op de Dam te filmen met een lange pruik op mocht niet baten.
17. Zie voor een pittige antirevolutionaire versie van deze gevoelens W.C.D. Hoogendijk, *De samenleving vernieuwen* (Den Haag 1967).
18. Deze bewoording is van de hervormde theoloog G.C. van Niftrik, die, sprekend over de gereformeerden, het onderscheid maakte tussen de theologie van Kuyper en "de *habitus*", etc. die ontstond onder invloed van Kuyper. *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, 372. ■

Basisvorming en geschiedenis binnen het reformatorisch onderwijs

G.P.P. Hogendoorn

In de loop van 1990 heeft het bestuur van de Stichting Dienstverlening Gereformeerd Schoolonderwijs (DGS) initiatieven ontplooid om binnen het reformatorisch onderwijs een gezamenlijke bezinning op de komende Basisvorming op gang te brengen. Er werd een Projectgroep Basisvorming van 12 leden ingesteld, bestaande uit personeels- en bestuursleden van het reformatorisch voortgezet onderwijs.

De Projectgroep ontwikkelde een plan van aanpak en zo ontstonden enkele themagroepen en vakwerkgroepen. De themagroepen pakten de vakoverstijgende aspecten van de basisvorming aan. Eén themagroep hield zich bezig met de inhoud van en de bezinning op de wet op de basisvorming, een ander richtte zich voornamelijk op het ontwerpen van een lessentabel, op de positie van het voorbereidend beroepsonderwijs enz. De eerstgenoemde themagroep begon haar werkzaamheden al in het cursusjaar 1990-1991, de overigen werkgroepen startten op 12 september 1991.

Bezinning op de vakdoelstellingen

De vakwerkgroep geschiedenis telt negen leden en heeft zich in het afgelopen cursusjaar vooral gericht op de zogenaamde kerndoelen voor geschiedenis. Wat moeten we daarmee, hoe kijken we er tegen aan, wat gaan we ermee doen?

Na een eerste inventarisatie van kritiek op de kerndoelen en de basisvorming werd besloten eerst de eigen visie op ons vak op papier te zetten en van daaruit de kerndoelen te beoordelen. De bestaande schoolwerkplannen werden besproken en daaruit ontstond een nieuw algemeen schoolwerkplan waarin de eigen levensbeschouwelijke uitgangspunten en doelstellingen verwoord werden. Kort samengevat komen de uitgangspunten op het volgende neer:

1. De komst van Gods Koninkrijk is het centrum van de geschiedenis. Daarom wordt gekozen voor integratie met de hoofdzaken van de kerkgeschiedenis. Niet de sociaal-economische problematiek van een tijdperk mag centraal gesteld worden, maar de eeuwendurende strijd tegen de "geestelijke boosheden in de lucht".
2. Gods hand in de geschiedenis mag nooit als verklarende oorzaak aangevoerd worden, maar mag (moet) wel als persoonlijke visie en in alle voorzichtigheid aan de orde gesteld worden.
3. De overheid wordt gezien als Gods dienaar. Waarde-oordelen dienen gebaseerd te worden op bijbelse normen. Wel is een eerlijke benadering vereist. Om onze keuzen te verduidelijken naar de achterban

(besturen, directies, collega's) werden bijlagen geschreven over Gods hand in de geschiedenis en de plaats van de kerkgeschiedenis in het geheel van de geschiedenis.

Kerndoelen onder de loep

Verrijkt door de levendige discussies over deze zaken en gewapend met *Enkele uitgangspunten ten behoeve van de bestudering van de kerndoelen voor het reformatorisch onderwijs*, een lijvige nota van een van de themagroepen, werden opnieuw de kerndoelen bestudeerd.

Hoofdvraag was: kunnen de kerndoelen (met een eigen levensbeschouwelijke inkleuring) aanvaard worden of moeten er eigen kerndoelen geschreven gaan worden? De overheid stelde dat de kerndoelen neutraal waren en dus voor iedereen acceptabel. Anderzijds worden er in de kerndoelen natuurlijk wel zekere (stof)keuzen gedaan die een bepaalde achtergrond hebben. Zo wordt de positie van vrouwen regelmatig uitdrukkelijk vermeld. We proefden ook een zeker relativisme, met name in de omschrijving van de algemene- en vaardigheidsdoelstellingen. En natuurlijk misten we tal van ons 'dierbare onderwerpen'.

Vanuit het DGS werd beklemtoond dat het opstellen van eigen kerndoelen de positie van het reformatorisch onderwijs naar de overheid toe alleen maar duidelijker zou maken. Nu was er een unieke kans ons goed te profileren. In de vakwerkgroep is stevig over dit dilemma van aanvaarden of herschrijven gediscussieerd. Uiteindelijk werd het aanvaarding, zij het met een duidelijke inkleuring en aanvullingen voor de nodige eigen accenten. Herschreven werd alleen de algemene doelstelling. Daarin èn in een soort préambule met de eigen levensbeschouwelijke uitgangspunten werd het eigene van de reformatorische geschiedopvatting verwoord.

Inkleuring komt bijvoorbeeld tot uitdrukking bij het subdomein "Benaderingswijzen en vaardigheden". De kerndoelen benadrukten hierin tal van historische vaardigheden, zoals het onderscheiden van oorzaken en gevolgen, het zich realiseren dat elke (historische) interpretatie standplaatsgebonden is, enz. De werkgroep heeft dit onderdeel van de kerndoelen vooraf doen gaan van een eigen kerndoel. Deze luidt: "De leerlingen kunnen historische ideeën, verschijnselen en ontwikkelingen en interpretaties toetsen aan het Woord van God. Dit waar mogelijk en noodzakelijk ten aanzien van alle kerndoelen."

Geschrapt is er heel weinig. Eigenlijk alleen maar enkele zinsneden die onzes inziens een feministische achtergrond hadden. Zo wilden de kerndoelen dat in tal van historische perioden de verschillen tussen mannen en vrouwen aan bod kwamen. Het ging ons te ver om

dat in al die perioden aan de orde (te moeten) stellen. Daarom vervingen we de zinsnede "mannen en vrouwen" een keer door het woord "mensen" en schraptten een keer de zinsnede "arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen". Uiteraard is het niet de bedoeling om aan het historische verschijnsel van (wat genoemd wordt) de emancipatie van de vrouw geen aandacht te schenken. Juist wel.

Ook aanvullingen hebben we in de kerndoelen opgenomen. Enerzijds om ook daarin de eigen accenten te benadrukken, maar anderzijds vanwege het simpele feit dat de overheid zelf heeft aangegeven dat de kerndoelen in 75% van de geadviseerde lestijd gerealiseerd moeten kunnen worden. De vulling van die 25% blijft zo niet onduidelijk. Ook hiervan enkele voorbeelden. Kerndoel 12 uit het subdomein "Cultureel-mentale oriëntatie" betreft de ontwikkelingen in de moderne westerse samenleving sinds 1945. De overheid noemde daarbij de volgende aspecten: media-invloed en massacultuur, jongerencultuur en multi-culturele samenleving. Wij voegden daaraan toe: de betekenis van gangbare opvattingen over arbeid, gezin, huwelijk en seksualiteit alsmede de verschijnselen van ontzuiling en ontkerstening.

En bij het subdomein "Staatsinrichting" voegden we aan de vereiste kennis van de grote politieke stromingen in ons land toe: "aandacht voor het ontstaan, de geschiedenis en de eigenheid van de kleine christelijke partijen".

Een eigen methode?

Juni '92 presenteerde elke DGS-vakwerkgroep de resultaten van een jaar bezinning aan de achterban. Van te voren waren de rapportages naar alle scholen toegestuurd met het verzoek of de respectievelijke secties één en ander wilden bestuderen. Op de junivergadering kon het veld dan reageren: kritiek oefenen, suggesties doen. Uiteindelijk zou er ook een peiling plaatsvinden over de aanbevelingen van de vakwerkgroepen.

De vakrapportage-geschiedenis werd uitvoering besproken en zal op tal van punten enige bijstelling ondergaan. De hoofdinhoud werd echter breed gedragen, ook de aanbeveling van de werkgroep om gezamenlijk een eigen methode te gaan schrijven in samenwerking met een professionele uitgever. Alleen de vbo-mensen zagen zo'n eigen methode niet zo zitten. Hun vrees was dat zo'n eigen methode vooral gericht zou zijn op het avo met misschien een wat vereenvoudigde versie voor het vbo in plaats van een echt op de vbo-leerling toegespitste methode.

Gezien het tamelijk brede draagvlak zal de vakwerkgroep zich in het cursusjaar '92-'93 over de realisering van zo'n eigen methode gaan buigen. De definitieve beslissing om een eigen methode te gaan schrijven

moet echter nog genomen worden. Ook de schoolbesturen en schooldirecties zullen zich er breed achter moeten scharen. Er zullen immers een aantal mensen (gedeeltelijk) vrijgesteld moeten gaan worden. Vanuit de vergadering werd van diverse kanten verzocht te onderzoeken in hoeverre er samenwerking mogelijk is met de VCH en met het vrijgemaakt onderwijs.

Knelpunten

Voor de vakwerkgroep-geschiedenis was één van de belangrijkste knelpunten ten aanzien van de komende basisvorming de vermindering van het aantal uren geschiedenis. De adviestabel van de overheid kent 5 uren aan geschiedenis toe. In die tijd worden de kerndoelen voor geschiedenis realiseerbaar geacht. Er zou zelfs 25% 'surplus' in zitten, zodat elke school zonnig de ruimte heeft eigen wensen te honoreren. Elke school kan zo de eigen identiteit gestalte geven. Bovendien beschikken de scholen nog over een aantal vrije uren die naar believen ingezet kunnen worden.

Binnen het DGS is, zoals reeds vermeld, een themagroep-lessentabellen werkzaam. In de door haar gerepresenteerde ontwerp-lessentabel werd voor de realisering van de kerndoelen geschiedenis echter slechts 4 uren toegekend. Hoofdargument hiervoor: harmonisatie met het vbo. In het vbo wil men de (verplichte) basisvorming zo snel mogelijk afronden, zodat er voldoende uren overblijven voor de praktische vakken in het derde en vierde leerjaar. Bovendien is het wenselijk dat er twee jaar lang overstap mogelijk blijft tussen avo en vbo. Daarom stelde de themagroep-lessentabellen voor om zo veel mogelijk vakken af te sluiten in twee jaar. uren die op het geadviseerde aantal voor de basisvorming gekort worden (bijvoorbeeld geschiedenis, aardrijkskunde en biologie), komen in het derde leerjaar terug, zij het in de vorm van een keuzevak in de mavo. Voor geschiedenis samengevat betekent dit concreet het volgende: van vbo tot vwo wordt in klas 1 en 2 twee uur geschiedenis gegeven en in die vier uur samen moet de basisvorming afgerond worden; in vbo en mavo wordt geschiedenis in klas 3 en 4 een keuzevak met in totaal zes uur, in havo en vwo heeft geschiedenis in het derde jaar (voor het vwo ook in het vierde jaar) verplicht 2 uur.

De consequenties en daarmee ook de knelpunten zullen duidelijk zijn:

- a. De basisvorming geschiedenis moet in 4 uur afgerond worden. In 4 uur moet er dus een rondgang door de complete vaderlandse- en wereldgeschiedenis gemaakt worden. Voor een (over)groot aantal vbo- en mavo-leerlingen zal dat tevens het eindonderwijs in geschiedenis zijn.

In die 4 uren zal òf de realisering van de kerndoelen, òf de eigen inkleuring en accentuering vanuit de reformatorische visie geweld aan worden gedaan.



Zowel in het reformatorisch als het gereformeerd-vrijgemaakt onderwijs worden momenteel fundamentele discussies gevoerd over de plaats en inhoud van het vak geschiedenis in de basisvorming.

b. De aard van de kerndoelen voor geschiedenis is zodanig dat het niet verantwoord lijkt die af te willen sluiten met tweede klassers. Hoe wil je met hen (ik citeer uit kerndoelen) "eigentijdse en historische opvattingen van liberalisme, socialisme, communisme, fascisme en christen-democratie" behandelen? Om maar niet te spreken over: "De leerlingen kunnen in hoofdlijnen de structuur en het functioneren van het hedendaagse Nederlandse politieke bestel in wisselwerking met de samenleving aangeven, en daarbij aandacht besteden aan:

- samenstelling, taken, onderlinge verhouding en praktisch functioneren van bestuurlijke organen op gemeentelijk, nationaal en Europees niveau;
- aan de hand van eenvoudige beleidsonderwerpen in het proces van politieke beleids- en besluitvorming de positie en mogelijke invloed van de betrokken actoren aangeven en daarbij de volgende stadia herkennen:
 - invloed vanuit de samenleving
 - omzetting in overheidsbeleid
 - effecten van overheidsbeleid op de samenleving
 - voortgezette invloed vanuit de samenleving".

Ik raad u aan één en ander rustig te lezen, te herlezen, op u in te laten werken en dan nog eens terug te kijken naar mijn bewering in de eerste zin.

c. Voor havo en vwo (inclusief gymnasium) zal er concentrisch gewerkt moeten worden. In verband met de onderlinge doorstroming moeten de kerndoelen ook daar in twee jaar afgerond worden. In de havo is er dan nog één jaar en in het vwo twee jaar verplicht geschiedenisonderwijs vóór het keuze- c.q. examenvak wordt. Er zal dus ook een concentrische methode moeten komen. Of 'de markt' die zal bieden, is zeer de vraag. Het enige voordeel is dus een extra stimulans voor een eigen methode.

Binnen de vakwerkgroep-geschiedenis heeft de hierboven geschetste problematiek de nodige aandacht gekregen en is 'aan de bel getrokken'. Wat er uiteindelijk beslist zal worden is op dit moment nog een "open zaak".

Eén ding zal duidelijk zijn: het geschiedenisonderwijs is zozeer een identiteitsgevoelig vak dat er wel heel dwingende redenen moeten zijn om binnen het christelijk onderwijs op dit vak te gaan korten. De vraag is alleen of iedereen binnen het christelijk onderwijs hiervan (nog) overtuigd is. ■

Gereformeerd geschiedenisonderwijs in de basisvorming

J. Odding

Begin dit jaar zijn alle gereformeerd (vrijgemaakte) scholen voor voortgezet onderwijs benaderd door de vakgroep Geschiedenis Project Eindtermen Basisvorming van de onderwijsorganisaties LVGS, GPC en GVOLK. De bedoeling was een veldraadpleging te houden over de toekomst van het vak geschiedenis in de aanstaande BAVO.

De vakgroep heeft een 38 pagina's tellend rapport geleverd, waarover op 12 februari jongstleden met een groot aantal geschiedenisdocenten is gesproken. Het concept-katern geeft een goede inleiding op de belangrijkste zaken rond het vak geschiedenis. Zaken als de visie, de doelstellingen, de vakdidactiek en de leerpsychologische aspecten van het vak geschiedenis zetten de betrokkenen weer aan het denken.

Dit artikel wil een samenvattend overzicht geven van het concept-katern om te laten zien wat er onder gereformeerde geschiedenisdocenten leeft. Daarbij zullen we alvast enkele aanzetten tot commentaar bieden (gearsiveerde stukken). Dit commentaar wordt gegeven vanuit de vraag: Is een christelijke geschiedenismethode wenselijk? Op de dag van de veldraadpleging bleek dat veel docenten de noodzaak daarvan niet zo erg duidelijk inzagen. Misschien speelde de gedachte dat we niet in staat zouden zijn een eigen methode te ontwikkelen daarbij een grote rol.

De vakgroep-basisvorming heeft intussen het concept-rapport in een definitieve versie omgezet. Op de hoofdlijnen is er niets veranderd. Omstreeks eind september zal dit rapport gepubliceerd worden. Dit samenvattend overzicht is dan ook bedoeld om u snel wegwijs te maken in het definitieve katern.

In vier hoofdstukken worden de volgende zaken besproken: het vakconcept, geschiedenis in de basisvorming, doelstellingen en (de nieuwe) kerndoelen.

Vakconcept

Het uitgangspunt van de gereformeerde geschiedbeschouwing is de Bijbel. Alleen Gods openbaring laat ons iets zien van de zin van de gebeurtenissen. De Bijbel moet het bezig zijn met geschiedenis richting geven.

De geschiedenis is een zinvol geheel. Het heeft een begin en het heeft een doel. Door de gebeurtenissen van alle tijden heen werkt God aan de komst van Zijn Koninkrijk. Volgens Zijn Raadsplan. Dat is de zin van de geschiedenis. Deze zin is echter voor mensen niet altijd duidelijk in de feiten te zien. Omdat Gods koninkrijk in de geschiedenis aanwezig is, laten de krach-

ten van dat Rijk, via de verkondiging van het Evangelie, zich gelden. In de geschiedenis zien we de voortdurende strijd voor of tegen Christus.

Christus is het middelpunt van de geschiedenis. Alle gebeurtenissen moesten meewerken aan Zijn komst in de wereld. Zijn verlossingswerk staat centraal. Vervolgens wordt de geschiedenis voortgestuwd naar Zijn wederkomst. God zelf leidt de geschiedenis daarheen.

De vraag hoe God dat doet, brengt ons bij het thema van 'Gods hand in de geschiedenis'. We kennen de discussie hierover rond Groen van Prinsterers ideeën over de causale verbanden in de historie. Daarin is het gebleken dat het belangrijk is te letten op de verhouding tussen heilsgeschiedenis en wereldgeschiedenis. Van beide is Christus het middelpunt. Daardoor zijn ze onlosmakelijk aan elkaar verbonden, maar toch ook weer van elkaar te onderscheiden.

God sloot Zijn verbond met Abram en Israël. In dat verbond werken zegen en vloek. Dat is zowel in het leven van de mens als in dat van de wereld op te merken (parallelliegedachte). Hoewel we dat niet zonder meer kunnen aanwijzen. Gods wegen zijn vaak ondoordringelijk. Gods voorzienigheid belijden we vanuit ons geloof, niet vanuit de feiten. De Bijbel geeft goddelijk commentaar bij de feiten. Buiten de Bijbel om kunnen en mogen we Gods hand niet aanwijzen. We belijden dat God alles regeert, maar we weten niet altijd hoe Hij dat doet!

Daarmee wordt de belijdenis van Gods voorzienigheid nog geen dood kapitaal voor een christen-historicus. Hij zal God danken voor de Reformatie van de 16e eeuw en moet intussen als wetenschapper de Reformatie verklaren naar menselijke omstandigheden. Geloof en wetenschap moeten niet ontkoppeld worden, ze horen bij elkaar. De christen-historicus beschrijft de geschiedenis als zaak van mensen - in het geloof dat God de geschiedenis leidt.

Hoe geeft je aan dat laatste, het geloof dat God de geschiedenis leidt, gestalte in de lessen op school? We zijn het er allemaal over eens dat we heel voorzichtig moeten zijn met het interpreteren van de feiten in termen van Gods handelen. Immers, het gevaar is groot dat we onoplosbare kwesties oplossen met Gods hand. Maar dan blijft de taak om vanuit de Bijbel wel te blijven spreken van Gods leiding. Maar hoe voorkomen we dat de belijdenis van Gods voorzienigheid verwordt tot een praktisch deïsme?

Het christelijk geschiedenis-onderwijs onderscheidt zich, aldus het rapport, van de niet-christelijke op de volgende punten:

1. De christen-historicus beschrijft hoe de mens in het verleden omging met zijn relaties tot God, tot zijn

- naaste, tot zichzelf en de wereld.
2. De christen-historicus beoordeelt de historische situatie naar Bijbelse normen.
 3. De christen-historicus stelt zich open voor de feiten. Hij is niet bang voor de waarheid. Hij weet van de zonde bij elk mens. Hij beschrijft de goede en de kwade kanten van het leven, met respect voor de medemens.
 4. De christen-historicus is bescheiden in zijn werk en staat open voor kritiek. Hij is voorzichtig, vooral waar Gods leiding in geding is.
 5. De christen-historicus heeft bijzondere aandacht voor het geloof als geschiedvormende kracht. Het doel van de geschiedenis, de komst van Gods Koninkrijk, ligt ook in de geschiedenis. De christen-historicus let op de verschijnselen die wijzen op de vestiging van dat Rijk. Hij onderzoekt hoe de verkondiging van het Evangelie doorwerkte in het dagelijks leven.

Vooral de punten 1,2 en 5 vormen een geduchte aanleiding om serieus over een eigen methode na te denken. Wie met de daar genoemde zaken verder wil komen (in de klas) kan niet zonder eigen methodiek! De voorhanden zijnde methodes bieden toch geen enkel houvast!

Het rapport gaat na de visie op geschiedenis verder met het verhaal over het vak geschiedenis en de samenleving. Geschiedisonderwijs oriënteert in de huidige samenleving, ze laat haar complexiteit zien en stimuleert tot eigen oordeelsvermogen. Eigen positie en identiteit van de betrokkene komen in een historisch kader te staan.

Het vak brengt ook een aantal vaardigheden met zich mee, zoals bijvoorbeeld het onderkennen van vooroordelen. Geschiedisonderwijs onderkent de wederzijdse beïnvloeding van het vak en de samenleving. De grenzen van die beïnvloeding worden in het oog gehouden, zodat zaken die voor onze levensbeschouwing belangrijk zijn, behandeld worden - ook als ze niet maatschappelijk relevant zijn.

In de eindtermen is veel te vinden van de maatschappelijke relevantie van het vak. Maar er is ook ruimte voor eigen onderwijs- en vormingsdoelen van de school. Deze vrije ruimte beslaat een kwart van de lestijd. Voor de vrije ruimte kan volgens het rapport gedacht worden aan de volgende onderwerpen:

- schepping of evolutie
- betekenis van de reformatoren voor het maatschappelijk leven in de 16e en 17e eeuw
- de Reformatie in de Nederlanden
- de taak van de overheid
- het recht van opstand
- gereformeerden en de slavenhandel

- de schoolstrijd
- de betekenis van A. Kuyper voor staat en maatschappij
- de gereformeerde geschiedbeschouwing

Veel gereformeerde collega's voelen wel voor losse katernen over deze en andere thema's. Het is ook minder moeilijk om die te realiseren.

Hierna volgt in het rapport nog een paragraaf over de leerling en het vak geschiedenis. Daarin wordt aandacht besteed aan de relatie leerling-algemene doelstellingen en vaardigheden, aan ontwikkelings- en leerpsychologische aspecten, aan didactiek en differentiatie. De vakgroep staat positief tegenover bepaalde vormen van differentiatie om tegemoet te komen aan de verschillen tussen (groepen van) leerlingen.

Het hoofdstuk over het Vakconcept wordt afgesloten met een paragraaf over de consequenties voor de gereformeerde basisvorming: toerusting tot weerbaarheid en actieve participatie. Het vak geschiedenis kan bijdragen tot een grondige kennis van zaken, tot een normatieve attitude, tot het functioneren als levend getuige van Christus, tot bekwaamheid om een positieve invloed uit te oefenen, tot vorming van waarden en normen.

In dit gedeelte van het rapport wordt opgemerkt dat de bestaande methoden vooral wat betreft 'normatieve attitude' en het 'functioneren als levend getuige' en met betrekking tot 'de vorming van waarden en normen' weinig te bieden hebben. Maar ook wordt gesignaleerd dat het gemis van een christelijke methode bij de meeste deelnemers niet (of niet erg) gevoeld wordt!

Omdat LBO-leerlingen veel sterker dan anderen aan een methode hangen, zou er voor deze groep leerlingen een 'opdrachtenboek' moeten komen, waarin de normatieve kant van het vak goed aandacht krijgt.

Opmerkelijk is hier het verschil tussen de theoretische bezinning op christelijke waarden enz. en de praktische 'vertaling' naar een christelijke methodiek.

Geschiedenis in de basisvorming

Omdat in de praktijk van het basisonderwijs het vak geschiedenis niet alleen meer de vaderlandse geschiedenis omvat, is het voor het voortgezet onderwijs nodig meer en beter op het basisonderwijs aan te sluiten. Te denken valt onder meer aan chronologisch besef en bepaalde vaardigheden. Voor de leerling moet er sprake zijn van continuïteit.

In de beschrijving van het ontstaan en de inhoud van de basisvorming zijn enkele zaken van belang voor landelijke samenwerking. Die zaken cirkelen om het volgende:

- als regel worden de kerndoelen in drie jaar bereikt; maar in twee of vier jaar is dat ook mogelijk;
- er mogen 'eigen' kerndoelen worden vastgesteld;
- in de adviestabel krijgt geschiedenis 200 uur (te verdelen over alle jaren van de basisvorming).

Dit laatste betekent dat er vergeleken met de huidige situatie een uitgebreider programma moet worden behandeld in minder uren! Hoe denkt men in deze situatie nog iets te realiseren van de 25% vrije ruimte? De vakgroep acht het dan ook onverantwoord om het vak geschiedenis op 200 uur te zetten!

Algemene doelstellingen

Als algemene doelstelling formuleert de Commissie Herziening Eindtermen 'de ontwikkeling van de bekwaamheid van de leerlingen om hun plaats en toekomstige positie in de samenleving nader te bepalen' en 'de staatkundige of politieke vorming'. De gereformeerde vakgroep geeft de centraal staande ontplooiing en vorming echter een andere plaats. Centraal moet staan de toerusting van kinderen van Gods Verbond om in deze wereld te leven tot eer van God en dienste van de naaste. Ontplooiing en vorming zijn onderdeel van die toerusting.

Kerndoelen

Na de algemene doelstellingen moeten ook de kerndoelen aangepast worden. Voor de vakgroep is het een punt dat vrouwengeschiedenis losgemaakt moet worden van de feministische maatschappijvisie. Bovendien is er aanvulling nodig van specifieke doelstellingen van het gereformeerd onderwijs. De vakgroep denkt met name aan de volgende punten:

- de leerling is zich ervan bewust dat ten diepste God de geschiedenis leidt naar Zijn onveranderlijke Raad;
- de leerling ziet de geschiedenis als een eenheid met Christus als centrum;
- de leerling ziet en erkent in de geschiedenis de opbouw van Gods Koninkrijk; hij ziet de tekenen daarvan waar mensen uit geloof het goede gaan doen;
- de leerling ziet in de geschiedenis de ellende als gevolg van de zonde, door de schuld van de mensen; maar hij ziet tevens Gods genade in de wereld; de leerling krijgt zo christelijk realiteitsbesef;
- de leerling beoordeelt de gebeurtenissen van het verleden vanuit Gods Woord; hij is verschrikt over lijden en onrecht, maar tevens verwonderd over het goede en menselijke in de geschiedenis.

Deze formuleringen bevatten veel stof tot nadenken. Laten we dat vooral ook samen doen. ■



CHRISTELIJKE HOGESCHOOL DE DRIESTAR

opleidingsinstituut voor onderwijsgeevenden op
reformatische grondslag

Studium Generale 1992/1993

Programma 2:

*Drie grote filosofen: Kierkegaard, Sartre,
Dooyeweerd*

door: Drs. J. Kruidenier

data: 20 november, 11 december 1992
en 15 januari 1993

Programma 3:

Ethiek in een gesecculariseerde samenleving

door: Prof.dr. W.H. Velema

data: 5, 19 februari en 12 maart 1993

Programma 4:

*Herman Friedrich Kohlbrugge (1803-1875)
Drie aspecten van zijn theologie*

door: Drs. A. de Reuver

data: 23 april, 14 en 28 mei 1993

.....
De colleges worden gegeven van
19.45 tot 22.00 uur.

De kosten bedragen f 45,- per serie
van 3 avonden
.....

Belangstellenden kunnen een folder aanvragen en zich opgeven bij:
Administratie Christelijke Hogeschool
De Driestar, Bleulandweg 492,
Postbus 368, 2800 AJ Gouda
Telefoon 01820-74700

Commentaar vanuit de VCH- onderwijswerkgroep

H. Veldman

De VCH-onderwijswerkgroep hecht eraan te verklaren dat het een diepgevoelde wens is te komen tot meer samenwerking tussen christelijke scholen, schoolorganisaties en docenten voor het welzijn van het vak geschiedenis, met name in het voortgezet onderwijs. Daarbij liggen de zaken op dit moment zo, dat er vooral naar meer contact wordt gestreefd tussen 'vrijgemaakt-gereformeerde' en 'reformatische' betrokkenen. Anderen, bijvoorbeeld in het algemeen protestants-christelijk onderwijs, zijn vanzelfsprekend ook van harte welkom!

Het moment van heden is erg belangrijk. Immers nu de BAVO eraan staat te komen, is het punt aangebroken waarop die gewenste samenwerking sterk de aandacht dient te krijgen. In de eerste plaats blijkt uit bovenstaande twee info's dat er in de BAVO praktische en principiële veranderingen zullen worden doorgevoerd. Vervolgens zal de noodzaak voor gezamenlijke standpuntbepaling (onder meer richting overheid en schoolbesturen, bijvoorbeeld inzake het aantal lessen en invulling van eigen doelstellingen) wel eens heel duidelijk gevoeld kunnen worden. Vooral als het gaat om de praktische 'vertaling' van de voorgenomen plannen. Het is trouwens te allen tijde van groot belang dat allen die het *christelijk geschiedenisonderwijs* een warm hart toedragen met elkaar in gesprek raken, en wellicht tot gezamenlijke actie komen.

De principiële bezinning is dus de allereerste noodzaak; daarbij wil de VCH graag de nodige activiteiten ontplooiën. Zoals dit voorjaar bijvoorbeeld gebeurd is met de bespreking over Groen van Prinsterer. Zoals – in hoofdlijnen – nu ook blijkt uit de notities van DGS en LVGS.

Maar er is meer. *Het is voor de onderwijswerkgroep van de VCH een gegeven dat christelijk geschiedenisonderwijs gepaard moet gaan met het ontwikkelen van een christelijke methodiek.* Uit de kringen van vooral de DGS, en ook van verschillende docenten in de gehouden LVGS-veldraadpleging, is die overtuiging eveneens te horen. Alleen wordt er door de betrokkenen over de weg naar het doel bepaald nog niet gelijk gedacht. Een complete methode is wel heel optimistisch gedacht, denken velen. Dat zal ook niemand tegenspreken. *Maar de weg naar een volledige methode kan men beginnen te plaveien met het uitgeven van diverse katernen over thema's die we zullen missen in de (algemene) kerndoelen van de nieuwe Bavo.* De eigen vrije ruimte zal in ieder geval methodisch moeten worden ingevuld. Als we daar dan eens aan zouden beginnen!

Intussen bestaat de kans (wellicht heel reëel!) dat elk van de beide genoemde richtingen (DGS en LVGS) zijn eigen doelen stelt, zijn eigen koers uitzet en met eigen middelen iets gaat doen voor de ontwikkeling van een eigen christelijke geschiedenismethode. Natuurlijk is dat ieders volste recht. Maar het zou een heel mooi ding zijn als we – binnen de kaders van de gereformeerde confessie staande! – bepaalde vormen van praktische samenwerking zouden kunnen opzetten. Wellicht dat gedachten over principiële-historiografische én onderwijskundige ondersteuning-aan-elkaar aangevuld moet worden met economische overwegingen, omdat het 'marktgebeuren' ook een behoorlijke rol in het verhaal meespeelt. Het is hier een zaak van groot gewicht. En dus is een zo breed mogelijk overleg sterk gewenst!

Aan een mogelijke praktische invulling is binnen de VCH-onderwijswerkgroep ook al menigmaal gedacht. Om iets te noemen zullen in het eerste leerjaar van de BAVO de volgende thema's aan de orde moeten komen (naast en/of in plaats van de kerndoelen):

- Schepping of evolutie
- Mesopotamië
- Israël
- de geschiedenis van de Christelijke Kerk in de Grieks-Romeinse wereld en in de eeuwen daarna. Kerkgeschiedenis dient immers in relatie tot de hele geschiedenis te worden gezien!

Voor de andere BAVO-leerjaren zijn er ook veel waardevolle – en dus noodzakelijke – onderwerpen te noemen die een vaste plaats in het lessenprogramma dienen te krijgen. Een vaste, methodische plaats.

Die noodzaak ziet de VCH-onderwijswerkgroep voor zich liggen. Onze vraag is slechts: Willen alle betrokkenen hieraan hun medewerking (op welke wijze dan ook) geven? Het gaat om de realisering van een heel wezenlijke zaak. Komt er ooit nog eens een goed opgezette christelijke geschiedenismethode? De VCH wil graag haar mogelijkheden in dezen aanbieden. En tevens de nog 'sluimerende' krachten mobiliseren!

P.S. De VCH-onderwijswerkgroep bezint zich op de mogelijkheid om de bovengenoemde BAVO-problematiek in een aparte vergadering (congresmiddag?) aan de orde te stellen. ■

De toekomst van het geschiedenis- onderwijs op de PABO en in het basisonderwijs

A.A. van der Schans

Onder bovenstaande titel organiseerde de commissie PABO van de vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting (VGN) op 3 juni jongstleden een studiedag in Utrecht. Als leraren geschiedenis aan hogeschool 'De Driestar' in Gouda maakten G. Bergacker en ondergetekende op deze studiedag onder meer kennis met de docenten geschiedenis van nagenoeg alle PABO's in Nederland. Niet alleen in het voortgezet onderwijs voltrokken zich de laatste jaren ingrijpende wijzigingen waarvan de basisvorming wel de meest opvallende is. Ook in het basisonderwijs vonden gedurende de laatste jaren een aantal veranderingen plaats. De wet op het basisonderwijs uit 1985 vergde een andere kijk op de inhouden van het vak. Intercultureel onderwijs, vredeseducatie, maatschappelijke verhoudingen en geestelijke stromingen vragen om aandacht binnen het vak. Zo bedoelt de wetgever het tenminste. Nu is het met de historische kennis en historische vorming niet alleen in het voortgezet onderwijs, maar ook in het basisonderwijs veelal droevig gesteld. "Bij Lobith kwamen de Bataven ons land binnen", zo begon de bekende journalist H.J.A. Hofland een paar jaar geleden een bijdrage in *Kleio*, het vakblad van de landelijke vereniging van geschiedenisdocenten. Even later volgde een andere rituele formule: "1600, slag bij Nieuwpoort". Hoe oubollig ze in moderne oren ook mogen klinken, het zijn dit soort frasen die als ijkpunten van het nationaal geheugen fungeren, zo betoogde Hofland. Een gezond nationaal historisch besef, uiteraard wel te onderscheiden van hol chauvinisme, begint met elementaire chronologische kennis van de vaderlandse geschiedenis, zo is de mening van deze columnist samen te vatten. En hij heeft gelijk vinden wij.

In *NRC-Handelsblad* van 9 november 1991 klaagt niemand minder dan prof. dr. P.W. Klein terecht over het tekort aan historische kennis bij de leerlingen op de basisschool en de geringe aandacht op de PABO's voor het vak geschiedenis. Hoe is het zover kunnen komen? In de zestiger jaren heeft men geprobeerd het zaakvakkenonderwijs meer in overeenstemming te brengen met de leef- en denkwereld van kinderen. Dat betekende de introductie van wereldoriëntatie. In de praktijk leidde dit tot een overaccentuering van het kind- en maatschappijgerichte en tot verwaarlozing van het vakgerichte. Gelukkig wordt steeds meer ingezien hoe eenzijdig en onjuist dat is. Men gaat beseffen dat kennis en inzicht al te gemakkelijk zijn ingeruild voor vaardigheden als 'sociale kennisgebieden'. Maar ondertussen is de wet op het basisonderwijs een feit. Dat betekent

onder andere dat de PABO's leerkrachten moeten opleiden die straks inzetbaar zijn van groep 1 (de vierjarigen) tot groep 8 (de twaalfjarigen). Heel concreet betekent dit dat de geschiedenisdocent op de PABO van zijn toch al zeer beperkte tijd, een niet gering deel moet besteden aan het geschiedenisonderwijs voor jonge kinderen, in dit geval voor de kinderen van de vroegere kleuterschool en de vroegere klassen 1 en 2 van de lagere school. De ontwikkeling van het tijdsbesef staat in deze groepen centraal. Hierover ging dan ook de eerste lezing van de studiedag, gehouden door Joep den Otter, bekend auteur van de basisschoolmethode *Bij de tijd* en *In de kijker*. Het zogenaamde ontwikkelings- en ervaringsgericht leren stond centraal in zijn bijdrage. Begrippen als dagelijkse tijd en biologische tijd vormen een wezenlijk aspect hiervan. Natuurlijk gaat het hier nog niet om historische kennis, maar wel gaat het om presentaties van een aantal kernbegrippen die wezenlijk zijn in het geschiedenisonderwijs.

De tweede lezing ging ook over het jonge kind. De organisatoren van deze studiedag hadden van tevoren gepeild waar de belangstelling van de PABO-docenten het meeste naar uitging. Uit deze peiling kwam het onderwerp 'geschiedenis en het jonge kind' als eerste uit de bus. Marjolein du Jour hield deze tweede lezing. Zij sprak over haar ervaringen op de Haagse katholieke PABO, PABO Thomas More in Rotterdam en PABO de la Salle in Heemstede. Ze vertelde dat ze vooral met thema's en projecten in de onderbouw gewerkt had. De studenten besteedden aandacht aan het tijdsbesef door dieper in te gaan op ontdekkend leren in groep 1 tot en met 4, waarbij aan de orde kwamen, tijdsvolgorde (puzzels), gelijktijdigheid (praatplaten), werken in hoeken en groepen (tijdsduur, klok, eierwekker), herinneren van eigen verleden door middel van eigen herinnering, bekijken van foto's en voorwerpen, vieren van verjaardag, klokkijken en de dag, seizoen en datum bepalen.

Vervolgens hield na discussie over de eerste twee lezingen Cees van der Kooij een lezing over de leerinhouden en kerndoelen geschiedenis in het basisonderwijs. Van der Kooij, die zelf een aantal boeiende publicaties op zijn naam heeft staan over onder andere vakdidactiek en historisch jeugdliteratuur, kritiseerde op humoristische en zeer fundamentele wijze de meeste geformuleerde kerndoelen. Het rammelende karakter, het ontbreken van enige consistentie, het ontbreken van een achtergrondfilosofie en het veel te algemene karakter deden Van der Kooij spreken van een bijna immoreel voorstel betreffende de eindtermen. "Maar wat kun je eigenlijk verwachten als een gezondheidskundige in de S.L.O. de minister moet adviseren over de formulering van de eindtermen geschiedenis", zo vroeg Van der Kooij zich op ironische wijze af. Als eindconclusie

stelde Van der Kooij, die zelf jarenlang geschiedenisdocent aan een PABO in Groningen was, dat de nu geformuleerde eindtermen zo minimaal zijn dat alle basisscholen in Nederland er in meerdere of mindere mate al aan voldoen. In dit verband citeerde hij de historicus Anton J.L. van Hooff, die ooit een eigen soort onderwijswet formuleerde, namelijk dat het minimum in het onderwijs ook altijd het maximum is.

De laatste lezing ging over het toetsen van de doelen in het geschiedenisonderwijs op de basisschool. Henk Wagenaar en Henk Notte, medewerkers van het CITO, vertelden uitgebreid over hun werkwijze. Bijvoorbeeld over hoe de vragen van de toetsen tot stand komen. Zij wisten de aanwezigen ook duidelijk te maken dat het verband tussen de leerstof en de vragen aan de kinderen in de methodes veel te wensen over laat.

Hierna konden de PABO-docenten kiezen uit een viertal workshops, namelijk modulering van het geschiedenisonderwijs, intercultureel onderwijs, beeldvorming door middel van NOT-series en omgevingsonderwijs. Deze laatste vorm van geschiedenisonderwijs biedt veel mogelijkheden de kinderen bekend en vertrouwd te maken met een stuk van de eigen geschiedenis. In de praktijk blijkt dit omgevingsonderwijs kinderen enorm aan te spreken. Op dit gebied liggen nog vele mogelijkheden die om aanpak vragen. Al met al boden deze workshops een goed inzicht in de stand van zaken wat betreft het geschiedenisonderwijs op de PABO's en daarmee ook het geschiedenisonderwijs op de basisschool. In de toekomst zullen een aantal al op gang gekomen ontwikkelingen of nieuwe ontwikkelingen veel aandacht en energie van de PABO-geschiedenisdocenten vragen. De kerndoelen van het basisonderwijs, het PPOON-project en het CITO-leerlingvolgsysteem gaan mede de inhoud van het vak geschiedenis bepalen. Wij voorzien een groot aantal knelpunten die naar wij vrezen, het gebrek aan historische kennis bij leerlingen van het basisonderwijs, waarover we in het begin van dit verslag spraken, nauwelijks vermogen weg te nemen. Laten we er enkele noemen. In de eerste plaats krijgt het vak geschiedenis binnen de opleiding basisonderwijs veel te weinig ruimte. Op bijna alle PABO's gaan slechts enkele procenten van de formatie naar de vakgroep geschiedenis. Dat is natuurlijk veel te weinig. Hoe is het nu mogelijk om gedurende de hele PABO-opleiding, in ongeveer 50 lessen de studenten genoeg vakinhoudelijke kennis en vakdidactisch inzicht bij te brengen, zodat zij straks op de basisschool voldoende toegerust zijn hun leerlingen historisch te vormen. De tranen schieten in je ogen als je vak je lief is. Toch is er op veel PABO's niet meer leestijd voor geschiedenis beschikbaar. Gelukkig is er op de meeste PABO's wel de gelegenheid geschiedenis als zogenaamd verdieping- of specialisatievak te kiezen, waarbij ook meer uren les gegeven kan worden. Helaas blijken ook veel

PABO-docenten een goed handboek voor geschiedenis te ontberen. Daar komt nog iets wezenlijks bij. Maar al te vaak blijkt dat veel leerlingen van het voortgezet onderwijs hele stukken geschiedenis niet beheersen. Het is soms echt ontstellend hoe weinig studenten van geschiedenis weten als ze aan de opleiding beginnen. Het gaat niet aan, het voortgezet onderwijs de bal toe te spelen, er is meer aan de hand. Naast de geringe maatschappelijke erkenning van het vak, zou het ook wel eens zo kunnen zijn, dat de leraar die weinig zijn methode gebruikt, maar de kinderen ademloos stil kon krijgen door over de verovering van Den Briel en de moord op Floris de Vijfde te vertellen, bijkans uitgestorven is. Als didactisch middel achten wij het verhaal onovertroffen.

Maar kom, laten we niet in enkel droefenis eindigen. Het was inspirerend met veel collega's uit het hele land zich samen te bezinnen op ons vak, hoewel ook dan teleurstellingen je soms niet bespaard blijven. Voor christenen is het nodig de geschiedenis te lezen bij het licht van de Heilige Schrift. Dat geeft houvast temidden van de verwarring en dreiging van onze tijd. Het devies van Groen van Prinsterer heeft nog niets aan betekenis ingeboet: "Er staat geschreven; er is geschied". Toerusting met dit christelijk historisch besef is van grote betekenis. In het verleden is dat door voorstanders van christelijk onderwijs steeds beseft. Gelukkig zijn er ook nu nog steeds jonge mensen die hieraan hun overtuiging ontleen en hieruit inspiratie putten anderen, in dit geval jonge kinderen, de diepste betekenis van geschiedenis over te dragen. Voor hen ligt het geheim van het vak niet in de organisatie en de planning, maar in de bezieling. Er doet zich hier een mooie gelegenheid voor dit artikel te eindigen met een wezenlijk woord van Puchinger die in 1989 in een gesprek met *Kleio* het volgende sprak: "Hoe de toekomst van het onderwijs zal zijn weet ik niet. Ik kan alleen maar zeggen: wees boeiend voor je leerlingen en bedenk dat je een taak in hun leven hebt; heb met ze op! Wees dus een pastor, dat vooral! Zoals ons leven een eindeloze reeks hindernissen telt, zo is het ook in het verleden geweest, welnu, toon ze dat. Als je maar één of twee leerlingen een richtsnoer voor hun leven kan meegeven, is dat al veel. Geschiedenis, dat is: dat wij die film mogen draaien en er zelf naar mogen kijken. Je moet er wel mee rekening houden dat tientallen leerlingen helaas weinig voor het vak voelen. Dan moet je als docent toch proberen de "rattenvanger van Hamelen" te zijn. Ik had vakken waar ik niets voor voelde, maar terwille van de leraar was ik toch geïnteresseerd."

Commentaar Adeldom verplicht

R. Kuiper

Hoe voed je een edelman op? En dan nog wel in calvinistische zin? Over die vraag hebben Jan van Nassau, de broer van Willem van Oranje, en Marnix van St. Aldegonde, de geleerde en diplomaat in dienst van de Prins, meer dan eens gesproken. Jan van Nassau had met beslistheid voor het calvinisme gekozen en wenste zijn kinderen in deze geest op te voeden. Toen Marnix in 1583 even wat 'vrije tijd' kreeg, zette hij zijn gedachten over de opvoeding op schrift. Het pedagogisch werkje is onlangs opnieuw uitgegeven met een historische inleiding van drs. N.C. van Velzen.

Marnix spreekt in dit werkje ook over het geschiedenisonderwijs. Hij spoorde opvoeders aan hun pupillen zelf te laten nadenken over de geschiedenis. Zij moesten tot een zelfstandig oordeel komen door daden en gebeurtenissen uit het verleden kritisch te beschouwen. Leerlingen behoren "met behulp van historische voorbeelden oog te krijgen voor Gods raadsplan in de leiding van de wereldse aangelegenheden. Tegelijk moeten zij ook leren onderkennen wie in een bepaalde situatie wijs, rechtvaardig, gepast, dapper gehandeld heeft, en wie daarentegen een berisping verdient; wat het einde is van laaghartige dwingelanden en wat de beloning is op rechtschapenheid..."

Deze opvatting over het geschiedenisonderwijs staat tegen de achtergrond van de humanistische geschiedbeschouwing van Marnix' tijd. Het calvinisme heeft veel te danken gehad aan de humanistische drang naar wijsheid en geleerdheid. De ontdekking van het bijbelwoord en van de geschiedenis in de 16e eeuw waren mede aan hen te danken. De humanisten zagen de geschiedenis als 'spiegel historicael'. Mensen konden zich aan het verleden spiegelen, zich ermee meten, en zo tot dieper inzicht komen omtrent de eigen werkelijkheid. De geschiedenis is leerzaam en bevat vele lessen voor wie wijs wil worden in het leven.

Van dit nut van de geschiedenis was Marnix diep overtuigd. De moderne geschiedwetenschap heeft met deze 'pragmatische benadering' gebroken. Ze achtte deze benadering te subjectivistisch. Het uitgangspunt lag immers bij de eigen positie in het heden. De geschiedwetenschap wil het verleden om zichzelf bestuderen en haar waarde niet uitmeten in termen van actueel profijt. Het wil de geschiedenis verklaren uit de bronnen. Het oordeel van de historicus hult zich in het gewaad van zijn technisch vakmanschap, niet in het gewaad van een levensovertuiging.

Zo heeft de moderne kritische geschiedwetenschap die sinds de Verlichting opkwam scheiding gemaakt tussen zaken die bij elkaar horen. Wie in calvinistische geest is opgevoed weet dat de religieuze overtuiging zich uit-

drukt op alle terreinen van het leven. En dat niet omdat wij toevallig zo in elkaar zitten, maar omdat de werkelijkheid religieus van aard is. Een christelijke geschiedbeschouwing is niet bezig met eigen projecties, maar weet dat geschiedenis en cultuur een religieuze kern hebben. De mens is een religieus wezen en dat stemt de geschiedenis. In zijn cultuurwerk geeft de mens een religieus antwoord. Dat is het inzicht dat voor Marnix telde toen hij de opgroeiende edelman-van-calvinistische-huize met geschiedenis in aanraking wilde brengen.

Het is een inzicht dat bewaard is gebleven tot in onze tijd. Toen de Vrije Universiteit in 1880 een letterenfaculteit opende – waartoe de klassieke talen, geschiedenis en filosofie behoorden – heeft de uit Groningen naar Amsterdam gehaalde dr. J. Woltjer een benadering gezocht voor de geesteswetenschappen die in overeenstemming was met de 'gereformeerde beginselen'. Volgens Woltjer, zelf een eminent classicus en filoloog, hielden deze wetenschappen zich bezig met de menselijke 'logos', de menselijke geestesuitingen, die echter altijd in relatie stonden met de 'Logos', het vleesgeworden Woord, door Wie de wereld geworden is (Joh. 1).

Zo vormde ook voor Woltjer de geschiedenis een spiegel van de religieuze geest, en tegelijk ook een spiegel van de antithese in de cultuur. Ook prof. dr. A.A. van Schelven, die in 1917 aan de Vrij Universiteit werd benoemd en de theorie van de geschiedenis in zijn leeropdracht had, heeft zich aangesloten bij dit logos-denken van Woltjer. De logos drukt zich uit in daden en gebeurtenissen. In deze geesteswetenschappelijke benadering ligt een goede aanzet om te komen tot een vruchtbare conceptie van de geschiedenis in calvinistische geest. Wanneer wij als christen-historici de geschiedenis recht willen doen, zullen we haar geestelijke dimensies moeten peilen. Voor wie bij een calvinistische overtuiging is opgevoed ligt hier een historische taak. Reeds eeuwen hebben calvinisten zich een zelfstandig oordeel gevormd over de geschiedenis. Daarbij ging het niet zondermeer om het vaststellen van feiten – dat behoort tot de techniek van het vak – maar ook om een diepere blik tot in het hart van geschiedenis en cultuur. De adeldom van deze opvoeding verplicht nog altijd. ■

Verenigingsnieuws

Op onze jaarvergadering zijn weer heel wat beleidsvoornemens de revue gepasseerd. Zo zien we onze vereniging van jaar tot jaar groeien. Vorig jaar zijn we begonnen met een boekenreeks en een splitsing van de onderwijscommissie in een sectie basisonderwijs en een sectie voortgezet onderwijs. Dit jaar zijn er weer nieuwe elementen: het kringenwerk onder studenten dat nu vast vorm begint aan te nemen en de opzet van cursuswerk voor belangstellenden. Ook de internationale contacten hebben een vaste vorm gevonden in een internationaal verband van verenigingen van christen-historici waar de VCH in participeert.

Grote waarde hecht het bestuur aan het opzetten van studiekringen van leden van de VCH zélf, waar een stuk eigen bezinning kan plaatsvinden. Het bestuur wil deze bezinning stimuleren en heeft zelf het afgelopen jaar gebruikt om te komen tot een eigen visieprogramma. Centraal hierin is dat we in ons werk willen komen tot een nieuwe taxatie van het religieuze gehalte van de geschiedenis. Dit programma wordt aan de studiekringen ter beschikking gesteld. Wij hopen dat deze kringen het begin vormen van een vruchtbare en zich in de toekomst voortzettende bezinning op de eigen richting van christen-historici.

Het bestuur

Personalialia

Dhr. G.P.P. Hogendoorn is leraar geschiedenis aan het reformatorisch Van Lodensteincollege te Amersfoort, docent didactiek MO-geschiedenis aan Hogeschool 'De Driestar' te Gouda en lid van de werkgroep 'Voortgezet Onderwijs' van de VCH. Hij is tevens lid van de landelijke vakwerkgroep geschiedenis Basisvorming binnen het reformatorisch onderwijs.

Adres: Doornenburg 40
3772 ZP Barneveld
tel. 03420-14202

Dhr. J.C. Kennedy promoveert op een onderwerp over de cultuuromslag in de jaren zestig.

Adres: Daniël Stolpertstraat 22
1072 XG Amsterdam
tel. 020-6792820

Dhr. drs. J. Odding is leraar geschiedenis aan de Gereformeerde Scholengemeenschap te Zwolle.

Adres: Krulmate 34
8014 KC Zwolle
tel. 038-656321

Dhr. mr. A. Rouvoet is directeur van de Marnix van St. Aldegonde Stichting, het wetenschappelijk instituut van de RPF. Hij is tevens freelance docent politicologie aan de Evangelische School voor Journalistiek te Amersfoort.

Adres: Prinses Irenestraat 8
8071 NZ Nunspeet
tel. 03412-58660

Dhr. drs. A.A. van der Schans is docent geschiedenis en cuma aan Pabo 'De Driestar' te Gouda en redactielid van *Transparant*.

Adres: Beiershof 47
2411 JS Bodegraven
tel. 01726-17337

Dhr. drs. H. Veldman is leraar (kerk)geschiedenis aan het Gomarusscollege te Groningen. Hij is (mede)auteur van de geschiedenis-methode *Het verleden vandaag*, de kerkgeschiedenismethode *Het spoor van de kerk* (beide voor het basisonderwijs) en van andere onderwijsuitgaven. Daarnaast gaf hij een biografie uit over Huldrych Zwingli (1984) en beschreef hij de Beeldenstorm van 1566 in Groningen (1990). Hij is lid van de redactie van *De Reformatie* en voorzitter van de werkgroep 'Voortgezet Onderwijs' van de VCH.

Adres: Fazantenlaan 4
9801 JJ Zuidhorn
tel. 05940-3893

Dhr. drs. J.P. Zwemer studeerde Nieuwste Geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zijn eindschrift *Een zekel om geit-eten te snieën. De geschiedenis van de landarbeiders op Walcheren 1900-1940* werd in 1986 als boek uitgegeven. Hij hoopt in december te promoveren op de SGP en de kerken achter deze partij.

Adres: Slingerbeekstraat 28/II
1078 BJ Amsterdam
tel. 020-6644167

De recensierubriek heeft twee doelen. Ten eerste het bespreken van boeken die voor de abonnees interessant zijn. Ten tweede het vanuit een christelijke optiek becommentariëren van historische en wijsgerige werken.

Recensies

D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*; ('s-Gravenhage: SDU 1992) 304 blz., prijs f 49,50.

H-M.T.D. ten Napel, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*; (Kampen: Kok 1992, Historische Boekerij nr. 1) 424 blz., prijs f 65,=.

De jaren zestig en zeventig worden door vele historici gekenmerkt als jaren van ontkerkelijking en ontzuiling. De kerken liepen leeg en de zuilen stortten in. Ook de grote christelijke politieke partijen leken hun langste tijd te hebben gehad. De Tweede Kamerverkiezingen van 1967 brachten de KVP maar liefst acht zetels verlies en in de daaropvolgende jaren ging het ook met de ARP en de CHU electoraal bergafwaarts. Juist in deze jaren ontwikkelden de drie partijen hun plannen voor verregaande samenwerking. In 1980 resulteerden deze in de fusie van het CDA. De plannen werden door de buitenwacht, maar ook door tal van partijleden, met grote twijfel bezien. Kon uit drie verliezende partijen ooit een winnaar groeien? Was de tijd voor christelijk geïnspireerde politiek niet voorgoed voorbij? De viering van het tienjarig bestaan van het CDA in oktober 1990 bewees het ongelijk van de twijfelaars. De balans opmakend constateerden zowel aanhangers als tegenstanders dat het CDA een succes was geworden. Aan de afkalving van de christelijke partijen, waaronder vooral de KVP geleden had, was een eind gekomen. Deze onverwachte ontwikkeling vraagt natuurlijk om een verklaring. Het is dan ook sinds kort dat de ontstaansgeschiedenis van het CDA onderwerp is van serieuze historische studie.¹⁾ Deze zomer resulteerde dit in de verschijning van de eerste twee overzichtswerken op dit terrein, de één geschreven door VCH-lid Hans Martien ten Napel, de ander door de journalist Dik Verkuil.

In mei dit jaar verscheen *Een eigen weg* van de aan de universiteit van Leiden verbonden politieke wetenschapper Ten Napel. Het betreft een dissertatie die de eerste uitgave vormt in de nieuwe reeks Historische Boekerij van uitgeverij Kok in Kampen. De reeks staat mede onder verantwoordelijkheid van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Nummer 2 in deze reeks bestaat uit het proefschrift van VCH-voorzitter Roel Kuiper over de antirevolutionairen en het buitenland in de jaren van 1848 tot 1905. Alleen al op grond van deze eerste twee publicaties mogen we constateren dat Kok met Historische Boekerij een veelbelovende reeks gelanceerd heeft die het verdient om in de gaten te worden gehouden.

Vrijwel tegelijk met de studie van Ten Napel zag *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* het licht,

geschreven door de als historicus geschoolde journalist Dik Verkuil. Zoals de titel al aangeeft, gaat het Verkuil niet alleen om het fusieproces maar om de gehele geschiedenis van het CDA tot nu toe. Hij begint zijn verhaal in 1959, toen de KVP politieke samenwerking tussen Rome en de Reformatie voor het eerst serieus in overweging nam. Vervolgens voert de auteur de lezer op meeslepende wijze langs de reeks van werkgroepen en commissies die nodig waren om de plannen te realiseren. Kleurrijk portretteert hij de hoofdpersonen en schetst hij het eigen karakter van de drie partijen. Zo wordt de KVP neergezet als een club pragmatici die nog geen bijbeltekst wist te vinden. KVP-leider P. Steenkamp, die als de founding father van het CDA beschouwd kan worden, karakteriseert hij treffend met een prachtige zin van hem te citeren als deze: "Och, mijnheer de voorzitter, wanneer houden wij in dit theologiserende volk toch eens op met elkaar voor het röntgenapparaat te zetten om de mate van christelijke inspiratie te bepalen?" Steenkamp hield niet van al te veel getheologiseer en was er sterk in tegenkrachten te verzoenen. Soms echter draaft Verkuil in zijn speelse taalgebruik door tot ongenueanceerdheid. Dit is bijvoorbeeld het geval in zijn portrettering van de eerste CDA-voorzitter Piet Bukman, die zonder blikken of blozen naast Lenin wordt gezet in zijn streven de partij tot een eenheid te smeden.

Verkuil plaatst het ontstaan van het CDA terecht in het licht van de hectische politieke gebeurtenissen van de jaren '60 en '70. De Nacht van Schmelzer, de afscheiding van de radicalen, de formatie van het Kabinet-Den Uyl in 1973, waarbij de ARP en de KVP binnen het kabinet kwamen maar de CHU erbuiten bleef, de kernwapenkwestie en de verdeeldheid binnen de CDA-fractie in deze, het komt allemaal ter sprake, tot aan de fricties in het derde Kabinet-Lubbers toe. Verkuil is over de periode van 1980 tot 1991 noodgedwongen beknopt. Hij was voor deze jaren met name aangewezen op perspublicaties, terwijl hij voor de jaren daarvoor over tal van bronnen beschikte.

Het boek van Verkuil is hiermee een overzichtelijk en goed leesbaar verhaal van wat er zich tussen 1959 en heden in de Nederlandse christen-democratie afspeelde. Als een impressionist weet hij momenten en personen scherp in het licht te plaatsen, als treffende illustraties die een indruk geven van de ontwikkeling als geheel.

De verdienste van de studie van Ten Napel ligt daarentegen niet op het journalistieke vlak. Zijn zinnen zijn soms stroef en de opbouw is schematisch als ware het een beleidsrapport. Zijn studie is daarmee iets te nadrukkelijk een dissertatie, die vooral wetenschappelijk verantwoord moet zijn. Toch ligt in de meer wetenschappelijke benadering juist de kracht van Ten Napels werk. Het krijgt er meer diepgang en analyse door dan het boek van Verkuil. Ten Napel beperkt zich tot het fusieproces alleen en bevraagt zijn uitgebreide bronnenmateriaal met een centrale vraag, te weten: Hoe is het in Nederland in 1980 tot de oprichting van een christen-democratische eenheidspartij gekomen en wat waren de voornaamste integrerende, respectievelijk complicerende, factoren in dit eenwordingsproces? Hij begint zijn zoektocht naar de verklaring voor het ontstaan van het CDA in 1952, toen de ARP, de CHU en de KVP in Europees verband gingen samenwerken. Vervolgens stapt hij in vijf fasen door het fusieproces heen, waarbinnen de nieuwe partij van het CDA

geleidelijk concreter vorm aannam. In tegenstelling tot Verkuil beperkt Ten Napel zich vooral tot de ontwikkelingen binnen en tussen de drie partijen onderling en op nationaal niveau. Daarmee laat hij de politieke, kerkelijke en maatschappelijke naoorlogse ontwikkelingen in Nederland onbesproken. Dit is een bewuste keuze, maar toch erg jammer, omdat zo een vrij wezenlijke externe verklaringsfactor in de ontstaansgeschiedenis van het CDA naar de achtergrond verdwijnt. Een voordeel van Ten Napels keuze is echter dat de lezer een uitgebreid inzicht krijgt in de procedure en de motieven die intern speelden. Meer dan Verkuil laat Ten Napel de hoofdpersonen zelf aan het woord. Uit de (soms lange) citaten spreekt telkens weer de principiële worsteling die de drie partijen hebben moeten voeren om elkaar als gelijkwaardige partners binnen een christen-democratisch partijverband te aanvaarden. Ten Napel heeft aandacht voor de uit het geloof geïnspireerde motivatie tot samenwerking en komt met name daardoor tot een andere waardering van het fusieproces dan Verkuil. Is het bij de laatste vooral het sinds 1958 dreigende verlies aan politieke macht dat de motor tot samenwerking vormde, Ten Napel noemt dit argument pas op de vierde plaats. Als eerste 'integreerend factor' van bijzondere betekenis in het proces ziet hij de bij belangrijke delen van de orthodox-protestantse en rooms-katholieke volksgroepen levende wens een expliciete relatie te blijven leggen tussen het christelijk geloof en hun politieke handelen. Deze nadruk op de godsdienstige motivatie brengt Ten Napel tot boeiende kritiek op de verzuilingsliteratuur. In deze literatuur is vooral gewezen op het emancipatiemotief. Verzuiling komt in deze optiek vooral voort uit het streven van maatschappelijk achtergestelde groepen naar een gelijkwaardige plaats in de samenleving. Voor rooms-katholieken en protestanten was de emancipatie na de Tweede Wereldoorlog voltooid en dus kon de ontmanteling van de door hen opgerichte levensbeschouwelijke organisaties een aanvang nemen. Ten Napel ontkent niet dat het emancipatiemotief aanwezig is geweest. Wel acht hij het niet het belangrijkste motief achter de verzuiling. Naast het emancipatiemotief moet niet worden vergeten dat in christelijke kringen de opvatting leefde dat het geloof van beslissende betekenis is voor alle terreinen van het leven, dus ook voor het maatschappelijk-politieke. Inzicht in dit godsdienstige motief maakt zijns inziens verklaarbaar waarom de deconfessionalisering en de ontzuiling minder ver zijn voortgeschreden dan enkele decennia geleden werd voorspeld en, in het geval van de orthodox-protestanten en rooms-katholieken, niet hebben geleid tot een volledige integratie van deze bevolkingsgroepen binnen de Nederlandse samenleving. Ten Napel: "In de jaren '60 en '70 was in beginsel een basis aanwezig voor de voortzetting van een christelijk geïnspireerde partijformatie en daarmee voor het vervolgen van de 'eigen weg' die de confessionelen in de Nederlandse politiek vanouds - naast socialisten en liberalen - zijn gegaan." In de lijn van de socioloog J.A.A. van Doorn constateert hij dat de veranderingen in de voormalige rooms-katholieke en protestantse zuilen primair als een herbezinning op de eigen positie gezien moeten worden. Dwars door processen van ontzuiling en ontkerkelijking heen bleef de behoefte aan een eigen weg gehandhaafd, zij het in een vernieuwde eigentijdse snit. Ten Napel ziet in de geschiedenis van de christen-democratie dan ook vooral de continuïteit,

die het onverwachte succes van het CDA verklaarbaarder maakt dan tal van niet verder dan 1960 terugblikkende wetenschappers en journalisten denken, Verkuil inbegrepen.

Wetenschappelijk gezien heeft de studie van Ten Napel al met al meer te bieden dan het journalistieke werk van Verkuil. Het laatste is oppervlakkiger en vooral ongenueanceerder. Zo wordt Lubbers bijvoorbeeld enigszins simplistisch gezien als degene die 'in hoge mate' verantwoordelijk is voor het electorale succes van het CDA - en succes is het enige dat telt in de politiek, niet meer dan dat. Het verleden is bij Verkuil een lezenswaardige impressie, fraai gestileerd en met aandacht voor intriges en interne verdeeldheid. Ten Napel laat meer zien van de dieperliggende motieven van de actoren in het politieke proces dat hij analyseert. Het gaat bij hem in de politiek niet alleen om macht, maar ook om het vormgeven van idealen. De aandacht die Ten Napel schenkt aan de drijvende kracht van de christelijke geloofsovertuiging in het fusieproces is dan ook volledig terecht. Hij doet daarmee naar mijn smaak meer recht aan het verleden dan Verkuil.

Wie zeer geïnteresseerd is in de geschiedenis van het CDA raad ik aan beide boeken te kopen. Het vergelijken van de twee visies biedt een interessant perspectief op het ene verleden. Zou ik een keuze moeten maken, dan geniet de gedegen en goed gedocumenteerde studie van Ten Napel de voorkeur. Als christen spreekt het me bovendien gewoonweg meer aan. En het is goed dat dit in onze vereniging een argument mag zijn bij de beoordeling van een boek.

Noot:

1. Het enige boek dat tot dusver over het ontstaan van het CDA verscheen is van H. Borstlap en C.J. Klop (red.), *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker 1980). Dit boek is geen wetenschappelijke geschiedschrijving, maar een verslag van de wijze waarop een aantal betrokkenen het ontstaan van het CDA persoonlijk heeft beleefd.

Hillie van de Streek

R.G.K. Kraan (eindred.) e.a., *Omzien met een glimlach. Aspecten van een eeuw protestantse leescultuur*; ('s-Gravenhage: Nederlands Bibliotheek en Lektuurcentrum (NBLC) 1991) 339 blz., f 49,50.

Op de lagere 'School met den Bijbel' die ik in mijn geboortedorp aan het einde van de jaren '60 bezocht, stond de bibliotheek vol met boeken van W.G. van de Hulst. Er waren er heel wat van, zoals *Van Bob en Bep en Brammetje*, of *Het zwarte poesje* en *Allemaal katjes*. Het zijn kinderboeken die in het begin van deze eeuw geschreven zijn en nog steeds in grote aantallen worden verkocht. Zo dateert *Van Bob en Bep en Brammetje* uit 1921. Het boekje haalde toen een oplage van 12.000 exemplaren. In 1987 werden er 20.000 van verkocht. Van de Hulst schreef ook boeken voor wat oudere kinderen, zoals *Ouwe Bram*, *Gerdientje* en *Jaap Holm en zijn vrienden*. Zelf herinner ik me het boek *Niek van den boovenmeester* heel goed. We lazen het boek in de klas. Het ging over trekschuiten en andere dingen die rond 1965 al lang verleden tijd waren en was geschreven met naamvallen en dubbele letters o en e. De (ook reeds oude) meester zei ons dat dat oude spelling was en dat we maar net moesten doen

alsof dat er niet stond. En wanneer we de meester wilden plagen lezen we alles wat er letterlijk stond nadrukkelijk hardop voor: Niek van DEN BOOvenmeester... Een reprimande was steevast het gevolg!

Dergelijke herinneringen aan vroegere protestants-christelijke lectuur roept *Omzien met een glimlach* meer op. Wie kent ze niet: de uitgeverijen C.F. Callenbach te Nijkerk en Zomer & Keuning te Wageningen, het christelijk letterkundig tijdschrift *Opwaartsche Wegen* en het christelijk weekblad *De Spiegel*? Het betreft hier allemaal aspecten van een eeuw protestantse leescultuur. Een groot aantal van deze aspecten wordt in *Omzien met een glimlach* beschreven, maar vooral ook geïllustreerd. Het bevat vele prachtige illustraties, die de lezer met een blik in leeszaalen uit 1913 of 1964 doet belanden of oog in oog plaatst met Bijbelse dagboeken uit 1898. Het door dr. R. Kraan geredigeerde boek is het resultaat van een initiatief van het bestuur van het Christelijk Lektuur Centrum dat graag de geschiedenis van het christelijke leeszaal- en bibliotheekwezen beschreven wilde zien. Het bestuur koos voor een cultuur-historische benadering, waarbij het bibliotheekwerk in de bredere context van de gehele protestantse leescultuur geplaatst werd. Dit leverde een bundel op die niet pretendeert volledig te zijn, maar wel de karakteristieke trekken van het protestants-christelijke lezen wil laten zien.

In het eerste artikel schetst R. Kraan het ontstaan van een protestantse leescultuur in het negentiende eeuwse Reveil en in de initiatieven tot de oprichting van christelijke volksbibliotheekjes van de uitgever Höveker en de onderwijzer Looman tussen 1840 en 1850. Het tweede artikel is van de hand van drs. H.G. Leih en schetst de geschiedenis van de christelijke openbare leeszaal en bibliotheek. Opmerkelijk genoeg manifesteerde de christelijke organisatie zich op dit gebied aarzelend. Leih volgt de geschiedenis van de christelijke OLB tot 1972, toen het landelijke christelijke bibliotheekwerk in het Nederlands Bibliotheek en Lektuurcentrum werd opgenomen. Gelezen werd er inmiddels op grote schaal. Het derde artikel, van dr. A.J. Onstenk, beschrijft hoe de christelijke serieboeken van Callenbach, Kok en andere uitgeverij, niet hun duizenden maar hun miljoenen hebben verslagen. De protestants-christelijke leescultuur kweekte dus wel veel ijverige lezers, maar toch weinig artistieke fijnproevers. Daarover gaat het laatste door drs. Gert J. Peelen geschreven artikel. De moeizame worsteling om een eigen letterkunde wordt erin belicht. De aandacht gaat vooral uit naar de geschiedenis van de christelijke literaire tijdschriften.

Omzien met een glimlach biedt veel materiaal. In de verte doet de op stevig papier en in een fraai omslag uitgegeven bundel denken aan het genre van de 'documentaire' dat in de jaren '60 zo populair was. Toen verschenen het bekende *Parade der mannenbroeders* van Ben van Kaam en *Het beeld der vad'eren* van A.C. de Gooyer, uitgegeven door - toeval! - uitgeverij Zomer & Keuning. Beide boeken wilden een beeld geven van het protestantse leven in Nederland van voor de Tweede Wereldoorlog. *Omzien met een glimlach* wil ook een beeld geven van een voorbij verleden. Toch doet het boek dit op een andere manier dan de twee 'documentaire'-boeken uit de jaren '60. Overheerst in de laatste de nostalgie en een soms willekeurige selectie uit oorspronkelijke teksten, *Omzien met een glimlach* beschrijft een waardevol cultureel

erfgoed van anderhalve eeuw; het doet dit vertellend en soms analyserend. Het boek gaat eerlijk om met de vraag 'Wat heeft het lezen voor het christelijke volksdeel betekend?' Deze benadering schept de historische distantie die nodig is om de protestantse leescultuur op waarde te schatten. Want: wat is makkelijker dan denigrerend te doen over romans vol dramatische bekeringen, zalvende dominees, biddende moeders en brave Hendrikjes van kinderen?

Het boek is dus zonder meer de moeite waard voor iedereen die een overzicht wil hebben van een stuk protestantse geschiedenis dat in de vorm van romans, tijdschriften en series deel is van de eigen geestelijke bagage. Ook is het een boek om uit te laten zien en over te vertellen aan de jeugd van nu. De enkele zwakke punten in de analyse die het boek niet de diepgang geven die het misschien had kunnen hebben, zal de lezer graag voor lief nemen. *Omzien met een glimlach* heeft duidelijk niet de pretentie alleen voor wetenschappelijke fijnproevers geschreven te zijn. Lees- en kijkplezier voor menig- een, daar gaat het om.

Hillie van de Streek

H. Knippenberg, *De Religieuze Kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindte vanaf de Reformatie tot heden*; (Assen/Maastricht: Van Gorcum 1992) 302 blz., prijs f 59,50.

Nederland is vanouds een godsdienstig land geweest, maar nu rekt zich slechts de helft nog tot een kerkelijke gezindte. Deze droeve conclusie valt op te maken uit het boek *De Religieuze Kaart van Nederland*, een boek dat een unieke combinatie is van historische gegevens en geografische overzichten van kerken en groeperingen door de eeuwen heen. De ontwikkeling van kerken en gezindten wordt naar regio en tijdsperiode in kaart gebracht. Het boek gebruikt de methode van "religiografie", dat wil zeggen men past de "socio-geografische methode" toe op het terrein van godsdienst en kerk. De basis van de studie wordt gevormd door de volkstellingen van 1795 tot 1971. Sociaal-wetenschappelijke, historische en godsdienstige literatuur wordt gecombineerd tot een eigensoortige verwerking.

De overzichtswerken op het terrein van de godsdienstige differentiatie gaan niet of nauwelijks in op de geografische spreiding van de verschillende groeperingen. De geografische spreiding is nergens te vinden. Daarom is het aardig en verhelderend om in kaarten de opmars en spreiding van bepaalde kerkelijke of godsdienstige richtingen aanschouwelijk voor ogen te zien. De auteur dr. H. Knippenberg, universitair hoofddocent bij de vakgroep Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam, begint zijn kaart bij het eerste begin van de Reformatie in Nederland, in de periode 1517-1568. Na de Franse Tijd volgen de 19e en 20e eeuw. Al met al worden vijf eeuwen in kaart gebracht.

Dat doet de auteur met kennis van zaken. Hij geeft een goed en betrouwbaar beeld van de historische feiten, al zijn de geografische gegevens voor een leek moeilijker te controleren. Maar de combinatie met deze laatste geeft wel allerlei verrassende inzichten in het bestaan van kerkelijke en godsdienstige groeperingen anno 1992. Wie de historie kent, kan deze ook beter onthouden door de geografische kaarten die in dit boek veelvuldig zijn opgenomen. Opvallend van de laatste

eeuw is de komst van nieuwe geïmporteerde geloofsgemeenschappen, zoals baptisten, pinksterkerken en – in de laatste decennia – de islamieten, hindoes, enz. Ook deze worden ingedeeld in de verschillende kaarten. De opmerkelijke continuïteit van de godsdienstgeografie in Nederland zorgt hieroor wel voor een "ontkleuring", aldus de auteur. Hij geeft geen verklaringen van de oorzaken van verschuiving, maar beperkt zich tot de vaststelling van de feiten. Het standaardwerk, zo is dit werk wel te noemen, geeft in niet al te grote omvang een goed inzicht in de religieuze kaart van Nederland. Veel historische feiten, namen en jaartallen, zijn overzichtelijk bij elkaar gebracht. De kaart is veelkleurig, al is de zeer grote onkerkelijkheid en afkalving van de christelijke godsdienst wel een zeer trieste ervaring na lezing van dit boek.

Klaas van der Zwaag

D.Th. Kuiper (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, jaargang 5 (Kampen: Kok 1991) 181 blz., prijs f 35,=.

Het jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland levert al vele jaren nuttige informatie over de (voor)geschiedenis van de Gereformeerde Kerken. Veel gedetailleerde analyses krijgen op deze manier toegang tot de geïnteresseerde lezer. Jaargang vijf bevat nu een vervolgartikel van dr. J. de Vree over Hendrik de Cock en de Groninger Godgeleerden. Beide stromingen, de Groninger richting en de Afscheiding, ziet dr. De Vree als bewegingen die gericht waren op het bevorderen van levend geloof; maar 'Dordt' werd het breekpunt tussen beide richtingen. Opvallend was de grote aanhang van de Groningers in de dagen der Afscheiding. Zij hebben door hun adressen de voortgang van de Afscheiding alleen maar bevorderd, zo moet De Vree erkennen. Ook inhoudelijk stond de Groninger opwekking tegenover dat van het Reveil.

Het jaarboek laat ons verder kennis maken met Petrus Bies-terveld (1863-1908), hoogleraar resp. in Kampen en Amsterdam (VU), de 'vader van de praktische theologie', zeg maar de huidige ambtelijke vakken in de Gereformeerde Kerken. Verder biedt het jaarboek interessante studies over de positie van de vrouw in de periode 1920-1940 en het wel en wee van de gereformeerde kerk van Palembang als zendingskerk (voor het werk onder Javaanse transmigranten in Zuidelijk Sumatra in de periode 1936-1959). Een artikel van dr. F.T. Bos gaat de houding van de synoden van de Gereformeerde kerken na ten opzichte van de Vrijmaking (1944). De kloof is alleen maar gegroeid door de jaren heen, zo valt uit het artikel te constateren. Samensprekingen worden constant geweigerd door de vrijgemaakte kerken. De schuld van de Gereformeerde Kerken in de scheuring wordt in een later stadium weliswaar erkend, maar dan zijn de kerken al (te) ver uiteengegroeid. Opvallend noemt dr. Bos dat in de vrijgemaakte kerken geen enkele twijfel aan het eigen gelijk wordt geduld. Wel begrijpelijk, vindt hij, omdat immers het eigen bestaansrecht in het geding is. Elke schuldbelijdenis van de Gereformeerde Kerken schiet tekort als de gereformeerden niet alle schuld aan het conflict op zich nemen en zich aansluiten bij het vrijgemaakte kerkverband. Maar dat is inderdaad wel heel veel gevraagd.

Klaas van der Zwaag

L.J. Joosse, 'Schoone dingen zijn swaere dingen'. Een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreiding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw; (Leiden: J.J. Groen en Zoon 1992), 671 blz., prijs f 79,50.

H. Reenders, *Alternatieve zending. Ottho Gerhard Heldring (1804-1876) en de verbreiding van het christendom in Nederlands-Indië*; (Kampen: Kok 1991), 447 blz., prijs f 72,=.

De belangstelling voor zendingsgeschiedenis is sterk aan het groeien. Met name door kerkhistorici en missiologen wordt veel werk op dit terrein verricht. Een teken hiervan is het bestaan van twee series die zich speciaal met dit aandachtsveld bezig houden. De eerste, *Kerk en Theologie in Context*, is opgezet vanuit de universiteit te Nijmegen, terwijl de tweede, *Mission*, haar wortels in Utrecht heeft. De beide bovengenoemde dissertaties uit Groningen (Joosse) en Kampen (Reenders) zijn echter buiten deze series verschenen.

Joosses gewichtige (1175 gram! De titel geldt overigens het zendingswerk en niet het boek) werk geeft een uitgebreid overzicht van wat men tot 1650 in de Republiek dacht over en deed voor de verspreiding van de gereformeerde godsdienst. De activiteiten en discussies overzee worden dus buiten beschouwing gelaten. In een zeer uitvoerig historio-grafisch overzicht wordt duidelijk dat vroegere auteurs elkaar veelal overschreven en dat hun beeld van de oud-Hollandse zending over het algemeen negatief was. De compagnieën en de kerk hadden weinig echt zendingsbesef en wat er was, was meestal van piëtistische origine. De kwaliteit van de uitgezonden predikanten was over het algemeen matig, al waren er gunstige uitzonderingen.

In het derde en volgende hoofdstukken wordt dit beeld getoetst aan de bronnen. Dit betreft zowel de zendings-theoretische werken als de archivalia van kerk en compagnieën. De zendings-theoretische geschriften worden stuk voor stuk besproken en bieden behalve werken van Halsbergen en Hommius vrij weinig nieuw materiaal. Als een centraal thema komt het Rijk Gods naar voren, waarmee het missionaire denken verbonden wordt met de belijdenisgeschriften en zo een plaats inneemt in het centrum van de gereformeerde theologie. Praktische voorstellen in gedrukte vorm komen wat minder aan de orde.

In de hoofdstukken vier en vijf, samen goed voor ruim 300 pagina's, krijgt de praktijk echter uitgebreid de aandacht. De rol van de zending bij de oprichting van de compagnieën, de opleiding van geschikte predikanten en ziekentroosters, de verhouding tussen kerk en compagnie en de contacten met de diverse overzeese arbeidsvelden (onder andere ook Formosa en Brazilië) worden systematisch behandeld. Met name de classis Walcheren blijkt zeer actief te zijn geweest.

In hoofdstuk zes wordt een karakteristiek van de vroeg-gereformeerde zending gegeven. De belangrijkste missionaire motieven zijn de verheerlijking van God, de verbreiding van het Godsrijk en de redding van de volken. Bij dit laatste komt ook de gereformeerde heilsopvatting ter sprake. Het boek sluit af met een korte samenvatting.

Joosse's boek is vooral samenvattend en ordenend van aard. Het gevolg hiervan is dat er veel materiaal wordt behandeld dat elders ook al beschreven is. De keuze om bron voor bron

te beschrijven heeft tot gevolg dat de leesbaarheid niet toeneemt, maar zorgt wel dat de auteur in zijn beeldvorming goed te volgen is. Het bestaande beeld van de vroeg-gereformeerde zending wordt door hem op ingrijpende wijze gecorrigeerd. De zendingsvisie blijkt omvattender dan tot nog toe werd aangenomen. Zij blijkt gefundeerd te zijn in de visie op het Rijk Gods en werd al voor Voetius uitgewerkt in de ecclesiologie en de ambtsleer. Er blijkt nauwelijks verschil te zijn in de aard en de omvang van de zendingsbelangstelling tussen de piëtisten en andere gereformeerden. Er was sprake van daadwerkelijke zendingsinzet en de invloed van de VOC was niet overheersend en vormde in het algemeen ook geen belemmering voor de zendingsinspanning.

Bij al deze correcties wil ik echter wel de kanttekening maken dat Joosse alleen de periode tot 1650 beschrijft terwijl als bewijzen voor de geringe inzet van de Nederlanders voor de zending vooral verwezen wordt naar de periode na 1650. Dit betreft zowel het slechte gehalte van de overzeese predikanten als de effecten van het werk. Dat met name vanuit de zendingsgenootschappen veel kritiek was op de oud-Hollandse zending valt wel degelijk te verklaren uit het gegeven dat zij in de negentiende eeuw in Indië zich vooral dienden te concentreren op de verwaarloosde christengemeenschappen daar, in plaats van op het openen van nieuwe arbeidsterreinen. Na een goede start was er toch fors de klad in het werk gekomen. Tot slot de opmerking dat met name in de gegevens rondom het bronnenmateriaal nogal wat foutjes voorkomen. Inhoudelijk worden de opvattingen over het algemeen wel goed weergegeven.

De Kampense dissertatie van Reenders over Ottho Gerhard Heldring is een minutieuze beschrijving van dit onderbelichte aspect van het leven van deze Reveil-man. Niet alleen de inwendige, maar ook de uitwendige zending blijkt zijn grote belangstelling te hebben gehad. Als initiator van het comité van de christen-werkman, adviseur van de Utrechtse Zendingsvereniging en als auteur en spreker heeft hij veel bijgedragen aan de aandacht voor het zendingswerk bij de protestantse orthodoxie. Reenders behandelt vooral Heldrings opvattingen, motieven en activiteiten met betrekking tot de zending in Nederlands-Indië en levert zo een belangrijke bijdrage tot de Indonesische kerkgeschiedenis.

Na een algemene inleiding wordt een chronologisch overzicht gegeven van de vele wijzigingen in Heldrings opvattingen en activiteiten. Waar hij in 1847 begon met het plan om christen-werklieden naar Indië te sturen uit filantropische overwegingen en ter bevordering van de christelijke presentie daar, werd na 1850 onder invloed van Gossner evangelisatiearbeid een belangrijker component van het werk. Vanaf 1854 richtte Heldring zich vooral op de verwaarloosde christengemeenschappen in het oosten van de Indonesische archipel in plaats van te pogen nieuwe gemeenten te stichten op Java. Na 1859 verminderde zijn aandacht voor de christen-werkman, daar er naast het oecumenisch ingestelde Nederlands Zendinggenootschap drie nieuwe orthodoxe zendingsgenootschappen ontstonden, namelijk de methodistisch getinte Nederlandse Zendingsvereniging, de gereformeerde Nederlandse Gereformeerde Zendingsvereniging en de ethische en confessionele Utrechtse Zendingsvereniging. Heldring zelf koos voor de laatste en speelde een belangrijke rol bij de keuze voor de 'Grote Oost' als belangrijkste zendingsregio.

Heldrings zendingsmotieven wisselden nogal in de loop van de tijd. Zowel filantropie, piëtisme als de expansie van Nederland en de westers-christelijke cultuur speelden een rol. Het voornaamste verschil met het Nederlands Zendinggenootschap betrof de confessionele inhoud van het zendingswerk. Voor het werk van dit genootschap probeerde hij een orthodox alternatief te bieden in zijn comité van de christen-werkman. Tegelijk koos hij hiermee voor een alternatieve zendingsmethode. Tegenover de steeds betere opleiding van de NZG-zendingen legde Heldring de nadruk op de christelijke overtuiging van de werkman, die juist doordat hij geen ballast van overbodige kennis had, gemakkelijker met de oosterse bevolking in contact zou kunnen komen. Dat hij hierdoor ook minder relativerend ten opzichte van zijn eigen cultuur stond zag Heldring over het hoofd. Juist vanwege negatieve ervaringen in het verleden had het NZG de scholing van de zendingen verbeterd.

Reenders' boek is goed leesbaar en biedt zeer veel nieuwe gegevens over de verbreiding van het christendom in Indië in het derde kwart van de negentiende eeuw. Tegelijk maakt het pijnlijk duidelijk hoe weinig er tot nog toe bekend is over de zendingsopvattingen en -activiteiten van anderen in deze periode. Het is namelijk moeilijk om Heldrings ideeën tegen die van andere Nederlanders af te zetten omdat deze nauwelijks in kaart gebracht zijn. Wat dat betreft valt te hopen dat de auteur nadat hij Heldrings bemoeienis met Zuid-Afrika en het Midden-Oosten in kaart heeft gebracht nog andere personen onder de loep zal nemen.

Guus Boone

R. Kuiper, *Zelfbeeld en wereldbeeld. Antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905* (Kampen: Kok, 1992, Historische Boekerij nr. 2) 317 blz., prijs f 55,=.

Dissertaties behoren de vorm te hebben van het Centre Pompidou te Parijs. Wat functioneel is in het geheel dient goed zichtbaar te zijn. Het proefschrift van Roel Kuiper is een goede vertegenwoordiger van het genre. Op een rustige toon wordt genuanceerd een redenering opgebouwd die stoelt op bewijsplaatsen die de lezer in de noten terugvindt. Vaak gaat het dan om briefwisseling van kopstukken uit antirevolutionaire kring. Aardige citaten en verrassende redeneringen worden aan brieven ontleend en de lezer kan een blik werpen in de keuken. Kuipers (overigens grotendeels impliciete) methode is de reconstructie van netwerken van antirevolutionaire vrienden die per brief gedachten uitwisselden. De hoofdpersonen in zijn verhaal zijn de twee bekendste antirevolutionairen uit de vorige eeuw, Groen van Prinsterer en Kuyper, maar de kracht van het boek is dat deze twee voor mannen in het perspectief geplaatst worden van de groep vooraanstaande geestverwanten die hen omgaf. Zo komt hun positie beter uit en worden bovendien de meningsverschillen binnen de antirevolutionaire wereld duidelijk.

Terecht heet het boek *Zelfbeeld en wereldbeeld*. Het heeft als onderwerp de verhouding tussen de antirevolutionaire visie op de eigen groep en natie enerzijds en de visie op internationale relaties en andere naties anderzijds. Het boek is daarmee meer een bijdrage aan de kennis omtrent de antirevolutionaire denkwereld dan een studie van Nederlandse buitenlandse politiek. Als ik het goed zie valt het boek uiteen in twee

gedeelten. In het eerste staan Groen en het Reveil centraal, in het tweede Kuyper en de jonge ARP. Het boeiende is dat de auteur in beide gedeelten aan de hand van een beschrijving van het denken over natie en internationale verhoudingen inzicht geeft in twee achtereenvolgende processen van wat men 'politisering' zou kunnen noemen. In het eerste gedeelte gaat het om de tegenstelling tussen Groens visie op internationale verhoudingen en die van een groep binnen het Reveil. Groen (en de Haagse Reveilkring) wilde zich baseren op de legitimistische verdragen van het congres van Wenen en meende dat individuen en volken dienden te gehoorzamen aan historische, heilige rechten. De consequentie van zijn visie was een letterlijk antirevolutionaire verdediging van een internationale politiek die bestaande verhoudingen eerbiedigde en dus eerder conservatief dan duidelijk orthodox protestants was. Daartegenover stelden Da Costa en anderen (de Amsterdamse Reveilkring) een in de woorden van de schrijver 'geestelijk-religieuze visie' op wet en gezag in het algemeen en internationale verhoudingen in het bijzonder. Zij maten rechten en internationale relaties rechtstreeks af aan de maatstaf van religieuze uitgangspunten. De consequentie hiervan was onder meer sympathie voor protestantse landen, ook als ze de internationale verhoudingen op hun kop zetten (zoals Bismarcks Pruisen zou doen). De 'politisering' bestond nu in het stempel dat Groen op de antirevolutionaire politiek wist te zetten. Wie mee wilde doen in de (internationale) politiek kon niet volstaan met getuigenis in een isolement (waarin Da Costa en zijnen dreigden te vervallen) maar moest verantwoordelijkheid nemen en rekening houden met de realiteiten die in de politiek een rol speelden. Kuyper noemt Groens standpunt moderner en vruchtbaarder dan het geestelijk-religieuze perspectief (75).

De tweede vorm van 'politisering' was van een andere aard. Groens politiek had omstreeks 1870 aan kracht ingeboet. Kuyper volgde hem in de jaren 1870 op als antirevolutionaire voorman. In zijn nadruk op recht in internationale verhoudingen sloot Kuyper bij zijn voorganger aan. Inmiddels had het legitimisme van Wenen echter afgedaan en Kuyper wilde uitgaan van een absoluut volkenrecht dat verwees naar een Goddelijke ordening. Het opvallendste verschil tussen Groen en Kuyper was echter de stijl van de politiek. Groen behoorde nog tot de 'Honoratioren', zoals Kuiper in navolging van Righart de notabelen aanduidt voor wie politiek het vanzelfsprekende domein van goeude heren was. Kuyper nam afscheid van deze vorm van politiek en bereikte het volk achter de kiezer met een hechte partijorganisatie, een duidelijk program en een aan religieuze en nationalistische emoties appellerende retoriek. Helder toont de auteur het conflict in de antirevolutionaire Kamerfractie tussen Kuyper en de patricische Honoratioren. De uitkomst is bekend. De meningsverschillen resulteerden uiteindelijk in twee partijen: de kleinburgerlijke ARP en de patricische CHU. In het algemeen 'democratiseerde' Kuyper de politiek en maakte hij haar tot een zaak van niet alleen politici en partijleiding maar ook van de achterban.

Wellicht moet men Kuypers aandacht voor bepaalde thema's uit de koloniale en internationale politiek ook in dit licht bezien. Kuiper suggereert dat Kuyper zich bijvoorbeeld pas echt voor Transvaal ging interesseren toen de Nederlandse steun voor het land 'werkelijk een volksbeweging werd'

(136). Buitenlandse thema's waren voor hem geen doel op zichzelf maar een middel om de antirevolutionairen een hart onder de riem te steken of te mobiliseren. De schrijver signaleert Kuypers opportunisme en gebrek aan consistentie in dit opzicht. Men kan overigens bespeuren dat hij meer sympathie koestert voor Groen of zelfs De Savornin Lohman (212) dan voor Kuyper. De eerste 'politisering' waardeert hij uitdrukkelijk positief, de tweede ook, maar de wijze waarop ze tot stand kwam niet in alle opzichten.

De concentratie op bepaalde aspecten van politiek en nationaal besef maakte het Kuiper mogelijk met nieuwe ogen naar de antirevolutionaire geschiedenis te kijken en in zijn beschrijving van de stroming nieuwe accenten aan te geven. Op deze wijze wordt nog eens duidelijk gemaakt dat er verschillende visies bestonden op de positie van Nederland in de wereld. Naast het in het midden van de eeuw toonaangevende liberale bestond er een antirevolutionaire. Dit lijkt vanzelfsprekend. Toch toont Kuiper met zijn consequente bespreking van het antirevolutionaire perspectief aan dat kort voor 1848 liberalen wellicht twijfelden aan de levensvatbaarheid van de Nederlandse natie maar dat dit niet gold voor de antirevolutionairen. Van een alom aanwezige nationale identiteitscrisis zoals J.C. Boogman die heeft beschreven was dus geen sprake.

Als ik tot slot enige opmerkingen mag formuleren, begin ik met de constatering dat in de tekst en de literatuurlijst enkele kleine verschrijvingen voorkomen en dat sommige hoofdstuk- en paragraaftitels zo algemeen zijn dat niet duidelijk is welke lading de vlag dekt. Dit zijn geen zeer belangrijke kwesties. Interessanter zijn misschien enkele andere zaken. Ten eerste een opmerking van methodologische aard. Zoals gezegd wordt de ruggegraat van het boek gevormd door de briefwisseling tussen antirevolutionaire kopstukken; deze wordt aangevuld door een analyse van hun geschriften en door raadpleging van Kamer- en kabinetstukken. Gaandeweg heeft men echter nu en dan behoefte aan wat meer informatie over het organisatorische kader waarin zich dit alles afspeelde. De beschrijving van de denkbeelden en de opmerkingen over de sociale achtergrond van de hoofdrolspelers waren daardoor nog beter tot hun recht gekomen. Een tweede punt betreft Kuypers retoriek. De auteur benadrukt dat Kuypers nationalisme niet biologisch of darwinistisch was maar cultureel-historisch. Dat mag waar zijn, maar ondertussen blijft de vraag onbeantwoord wat de heftigheid van zijn nationalisme dan uitmaakte. Een analyse van de wijze waarop Kuyper met zijn heftige retoriek allerlei emoties wist te mobiliseren had iets kunnen toevoegen aan het boek. Ten derde zou ik een discussiepunt willen opwerpen. Het boek kenmerkt zich namelijk door een zekere ambivalentie. Enerzijds is uit het voorwoord en de bij het proefschrift behorende stellingen duidelijk vanuit welke motivatie, welk engagement de auteur aan zijn studie heeft gewerkt. Anderzijds legt hij in met name zijn beschrijving van Groen en de vroege periode de nadruk op het belang van enige afstand tussen levensbeschouwelijke inspiratie en concrete politiek. Welke opdracht houdt het standpunt waarop Roel Kuiper zich gesteld heeft nu in voor de wijze waarop geschiedenis wordt geschreven en politiek gemaakt?

Henk te Velde

Boekaankondigingen

T. Brienens, *Christiaan Meyer (1661-1738). Een vroege bijdrage van een Messiasbelijdende jood aan de ontmoeting van het Christendom en Jodendom in het Nederlandse Gereformeerde Protestantisme* (Leiden: Groen, 1992) 71 blz., prijs f 22,50.

Dit is een deel uit de serie *Vergeten eerstelingen* waarin korte levensschetsen van Messiasbelijdende Joden worden gepubliceerd. Meyer was een rabbijn in Hamburg, waar hij christen werd doordat hij merkte dat de wet bij christenen meer in ere was dan bij de joden. Hij publiceerde veel over zijn bevindingen en komt in Nederland terecht. Zijn theologische geschriften zijn onze aandacht waard omdat ze van een grondige kennis van en liefde voor het Jodendom getuigen.

J.G. van de Land, *De strijd van de Unita voor een vrij en democratisch Angola 1966-1991* 44 blz., prijs f 3,50.

Deze informatieve brochure heeft als ondertitel, 25 jaar verzet tegen koloniale en marxistische overheersing, is verdeeld in twaalf hoofdstukken met literatuurverwijzingen.

Deze uitgave is te bestellen door f 3,50 over te maken op gironummer 5184323 ten name van Stichting voor Ontwikkeling in Vrijheid te Amersfoort onder vermelding van 'brochure Angola'.

A. Hacquebord, *Port Natal vice versa. Ervaringen van een strafgevangene in de oorlogswinter 1944/45. Met fragmenten over het verzet in Dokkum* (Dokkum: Montagne, 1992) 184 blz., prijs f 29,50.

Dit boek is een verslag van de arrestatie van de schrijver met vier medeonderduikers in Dokkum in januari 1945. Na hun verblijf in de gevangenis te Leeuwarden worden zij tewerkgesteld in het strafkamp Port Natal. Port Natal was een door de Duitsers gevorderde psychiatrische inrichting bij Assen. Hierin waren 'spitters' ondergebracht voor de aanleg van de 'Westwall', een in de herfst van 1944 in allerijl aangelegde verdedigingslinie van Emmerik tot Delfzijl.

De dwangarbeid voor de Duitse verdediging in Assen werd verricht onder commando van de beruchte Sepp Aicher. Door 'toeval' kon de auteur uit het zwaarbewaakte kamp ontsnappen.

Vele foto's, documenten en tekeningen illustreren het geheel. In een achttal bijlagen wordt veel historische informatie verstrekt over de situatie rond Assen en het verzet in Dokkum.

KOOL BOEKEN

**Breng eens vrijblijvend een bezoek
aan onze nieuwe zaak,
ZANDSTRAAT 31 te VEENENDAAL
(tegenover de „Scheepjeshof“)**

Naast de collectie nieuwe boeken een ruime sortering wenskaarten, CD's, LP's en (preek)cassettes.
Grote sortering tweedehands boeken in ons antiquariaat.
(bovenverdieping) en honderden scherp afgeprijsde boeken.

KOOL BOEKEN VOOR HET HELE GEZIN

Ook uw telefonische en schriftelijke bestellingen worden door ons uitgevoerd.

Gaarne zijn wij u van dienst en tot ziens in onze nieuwe zaak. De koffie staat voor u klaar.

Ook voor in- en verkoop van tweedehands boeken (enkele of gehele bibliotheek; kontante betaling).

DE BRON,

waar mensen elkaar ontmoeten ...

Steeds meer nationale en internationale organisaties, kerken en gemeentes ontdekken conferentiecentrum DE BRON. Met jaarlijks zo'n 300 conferenties is DE BRON één van de grootste christelijke conferentiecentra in Europa. Meer dan 20 jaar dienstverlening aan christelijke organisaties en kerken; dat telt wel even mee als je op DE BRON te gast bent.



Het centrum heeft 12 zalen, slaapkamers en een camping voor groepen van 20-1000 personen. Een ideale plaats voor al uw bijeenkomsten, zoals:

- Gemeenteweekend/week ● Jeugdweekend/week
- Themaweekend ● Vergaderingen

Wilt u meer weten? Neem dan direkt contact met ons op:

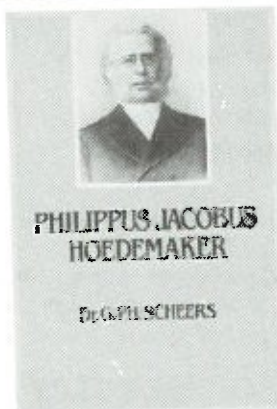
Christelijk conferentiecentrum "De Bron"
Oude Oever 10, 7722 VE DALFSEN
☎ 05297-1600, ✉ 05297-1602



AANBIEDING



■ Dr. G. Oorthuys
Kruispunten op de weg der kerk
Zwingli, De Labadie, Kohlbrügge
ingeleid door
prof. dr. O.J. de Jong
Drie diepgaande studies over het werk van Zwingli, het Labadisme en Kohlbrügges leer over de oude en de nieuwe mens. Fraaie heruitgave.
paperback, 250 blz.



■ Dr. G.Ph. Scheers
Philippus Jacobus Hoedemaker
Het standaard werk over Hoedemaker.
paperback, 298 blz.

Al onze uitgaven zijn verkrijgbaar in de boekhandel.

Gedurende de maanden november en december 1992 bieden wij de lezers van Transparant een voordeelprijs op de uitgaven "Philippus Jacobus Hoedemaker" van Dr. G.Ph. Scheers en "Kruispunten op de weg der kerk" van Dr. G. Oorthuys.

Uw voordeel per boek is **f20,00**
Lever de ingevulde voordeelpbon in bij uw boekhandel.

VOORDEELBON

Geldig van 1 nov. 1992 - 31 dec. 1992

1 ex. Ph. Jac. Hoedemaker
Normale winkelprijs f39,50
aktienummer 070-007

à **f 19,50**

1 ex. Kruispunten op de weg der kerk
normale winkelprijs f39,50
aktienummer 070-008

à **f 19,50**

Naam:

Adres:

Woonplaats:

Deze bon inleveren bij uw boekhandel.

UITGEVERIJ  J.J. GROEN EN ZOON
POSTBUS 11031, 2301 EA LEIDEN